Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Middelalderens Bornholm

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning

Hidtidige udgivelser om kulturhistorie fra Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning:

Havneundersøgelse - en undersøgelse af 23 bornholmske havne. 1981.

De bornholmske landkirkers omgivelser. 1982.

Kulturhistoriske interesseområder. 1983.

Fortidsminder på Bornholm. Bog og folder. 2. og 3. reviderede oplag 1994.

Sten- og jorddiger på Bornholm. 1992.

Forhistoriske interesser. 1996.

Udgivet af:	Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, 1998, Østre Ringvej 1, 3700 Rønne. Tlf. 56 95 21 23. Fax 5695 2142. E-mail TFBEL@BORA.DK.
Journalnummer:	8-52-51-2/98.
Sagsbehandler:	Arkitekt Jette Nykjær Iversen.
Forside:	Sydportalen i Pouls kirke, tegnet af Charles Christensen 1939.
Tekst:	Arkæolog Finn Ole Sonne Nielsen (Bornholms Museum. Tlf. 5695 0735. Fax 5695 0745. E-mail Bornholms.Museum@get2net.dk. Hanne Koefoed Hueg, Jette Nykjær Iversen, Ann Vibeke Knudsen, Aage Kure, Viggo Nielsen, Ebbe Gert Rasmussen, Hanne Wagnkilde samt Henrik Vensild takkes for værdifulde kommentarer og rettelser under korrekturarbejdet.
Layout og tegninger:	Teknisk assistent Gerda Kofod.
Tryk:	Burgundia tryk.
Indbinding:	Øens Bogbinderi.
1. oplag:	1200 stk.
Kortgrundlag:	Grundkort er gengivet med Kort- og Matrikelstyrelsens tilladelse © Kort- og Matrikelstyrelsen 1992/ KD.86.1019.

Middelalderens Bornholm

Udgivet af
Bornholms Amtsråd
1998

Teknisk Forvaltning . Østre Ringvej 1 . 3700 Rønne . Tlf. 56 95 21 23

Tidstavle

1576	Lybækkerne forlader Bornholm
1569	Jordebog over kirkens gods
o. 1560	Vindmøller bliver almindelige
1545	Kolbergerne får eget kapel i Nexø kirke
1541	Kongen inddrager kirkens gods på Bornholm efter Reformationen (1536)
1535	Oprør mod Lybækkerne
1525	Lybækkerne får Bornholm som pant. Hammershus udbygges
1522	Kongen fratager ærkebispesædet besiddelsen af Bornholm. Svensk-lybsk flåde plyndrer øen. Hammershus indtages af lybækkerne
1521	Kalmarunionen opløses
1510	Nexø og Åkirkeby nedbrændes af lybækkerne
1509-11	Lybsk flåde plyndrer øen
o. 1500	Hasle og Svaneke bliver købstæder
1497-1501	Ærkebispen pantsætter Bornholm til Lübeck
1434	Greifswalderne får eget Jomfru Maria kapel i Rønne
1432	Privatkapel ved Maglegård i Østermarie
1427-28	Hanseatisk flåde plyndrer øen
1397	Kalmarunionen oprettes
1391-93	Tyske fribyttere plyndrer øen
1378	Greifswald får kompagnihus i Rønne.
1362	Kongen gengiver ærkebispen besiddelsen af Bornholm
1361	Domkapitlet overdrager øen til Valdemar Atterdag
o. 1350	Krudt og ildvåben introduceres
1349-50	Den Sorte Død
1346	Åkirkeby og Nexø får købstadsstatus
1334	Margrethes kapel indvies på Hammershus
1327	Kongen overdrager ærkebispesædet hele Bornholm. Rønne får købstadsstatus
1325	Hammershus indtages af Peder Vendelboe for Christoffer 2.
1319	Hammerhus indtages af Ludvig Albertsen Eberstein for Erik Menved
1303	Kongen lover at overdrage Vestre herred til ærkebispen
o. 1300	Produktion af smør - saltet smør som eksportvare får stigende betydning
1299	Hansaforbund stiftes
o. 1285	Norske fribyttere plyndrer øen
1276	Kongen tilbageleverer Hammershus og de 3 af øens 4 herreder
1265	Hammershus indtages af kongen
o. 1260	Forbund af vendiske byer
1259	Lilleborg ødelægges
1255	Hammershus udbygges
o. 1250	Gotisk spidsbuestil. Kapeller opføres
o. 1230	Kurland underlægges den Tyske Orden. Kurlænderes plyndringer på Bornholm ophører
1227	Slaget ved Bornhøved. Danmark mister overherredømmet i Østersøen.
1219	Estland erobres under Valdemar 2.
o. 1215	Hammershus opføres
1206	Korstog mod Estland
o. 1200	Skånske Lov. Sildemarkeder og eksport af saltet sild får stigende betydning
1185	Vendland erobres under Knud 6. Vendiske plyndringer ophører
1169	Rügen erobres under Valdemar 1.
o. 1160	Sammenslutning af tyske købmænd. Produktion af teglsten
o. 1150	Romansk rundbuestil. Stenkirker opføres
o. 1150	Gamleborg opgives - Lilleborg opføres
1149	Ærkebispen får overdraget de 3 af øens 4 herreder
1135	Tiende indføres. Sogneinddeling
o. 1100	Skvatmøller bliver almindelige. Armbrøst introduceres
o. 1085	Blod-Egil hænges
o. 1080	Kurlændere plyndrer øen
o. 1050	Bornholm kristnes. Trækirker opføres. Kristne runesten rejses. Muldfjeldplov introduceres. Vendere plyndrer øen

Forord

Med denne rapport har amtets tekniske forvaltning søgt at opdatere den tilgængelige viden om levn fra middelalderens Bornholm til brug for de offentlige myndigheders planlægning og administration. Rapporten er en revision af 2. del af rapporten "Kulturhistoriske interesseområder", som forvaltningen udarbejdede i 1983.

Rapporten er udarbejdet i en sådan form, at vi desuden håber, at den kan være med til at udbrede kendskabet til middelalderens levn og dermed bidrage til, at vor fortid bliver bevaret, ved at byggeri, dyrkning, råstofindvinding og skovdrift m.m. foretages under hensyn til og med respekt for kvaliteten i det, vore forfædre og -mødre efterlod.

Det er arkæolog, mag.art. Finn Ole Nielsen, der har udarbejdet rapporten i samarbejde med forvaltningen. Vurderinger og forslag i rapporten er hovedsagelig forfatterens og er set ud fra en kulturhistorisk synsvinkel. Materialet vil indgå som grundlag for udarbejdelse af en plan for beskyttelse af kulturhistoriske sammenhænge og enkeltelementer og vil i denne forbindelse blive afvejet med andre arealinteresser i det åbne land.

Middelalderens monumenter og kulturspor udgør, sammen med det bornholmske landskab, suverænt de vigtigste besøgsmål for de mange tusinder, der hvert år kommer til øen. Næsten alle skal se Hammershus, Lilleborg/Gamleborg, rundkirkerne og Å kirke.

Mindre kendt er de mange bevarede skanser, dæmninger, mølleanlæg, hulveje, agre og skelvolde. Hertil kan tilføjes øens specielle bebyggelsesstruktur med enkeltgårde i gårdrækker uden dyrkningsfællesskab, men med en fællesforvaltning organiseret i gilder. Bortset fra stenkirkerne og borgene er der ikke bevaret bygninger eller gårdanlæg fra middelalderen, men de fleste eksisterende gårde har siden 1200-tallet været placeret på det samme sted.

Middelalderen er fortid og alligevel aktuel med en stigende folkelig interesse for perioden. Det har rundt om i landet manifesteret sig i opførelsen af flere middelaldercentre. Bornholm har også fået sit ved Rågelundsgård nordvest for rundkirken i Østerlars.

Bornholms Amt
Teknisk Forvaltning
1998

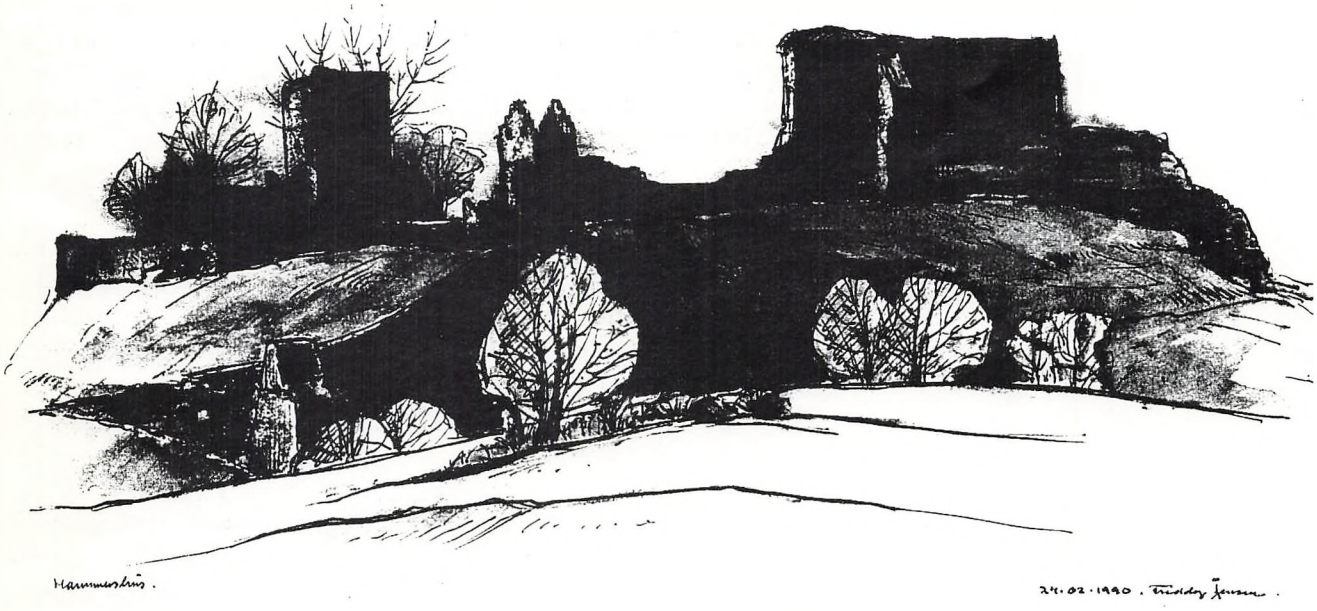

Hammershus. Tegning: Freddy Jensen.

Alvorlig taler ved alfarvej
med grønsvær tækket de gamles grave.
Henfarne slægter - forglem dem ej !
i arv de gav dig en ædel gave.
Henfarne slægter
i landets marv
sig ej fornægter.
Bevar din arv.

Johannes V. Jensen

Indhold

3.0. Indledning 7

3.1. Kilder, metode, trusler og sårbarhed 8

3.2. Tidlig middelalder, 1050 - 1259 13

3.3. Sen middelalder, 1259 - 1525 35

3.4. Lybækkertiden, 1525 - 1576 51

3.5. Interesseområder - Middelalderens kulturspor 63

Appendiks: Beskyttelsen af vore fortidsminder 74
Uddrag af Anders Sunesens Parafrase til
Skånske Lov med tillæg 79
Ærkebisperne Jens Brostrup og
Birger Gunnersens særlove for Bornholm 81
Udskrift af Olsker sogns gildes bog 82

Litteraturliste 83

1:200.000

Kort 3.0. Registrerede fredede kulturminder fra middelalderen.

På Bornholm er der fredet 154 mindesmærker fra middelalderen, heraf er de 90 skanseanlæg; de øvrige udgøres af borganlæg, kirker, kapeller, kristne rune- og gravsten samt jorddiger. Mange af disse kulturminder knytter sig til flere perioder. Kirkerne benyttes endnu, andre anlæg som skanserne har været benyttet helt frem til 1814, men de fleste antages oprindelig at være opførte i middelalderen.

Signatur:

- • kulturminde med 100 m beskyttelseszone
- ○ kirke med 300 m beskyttelseszone

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning . 1998

3.0. Indledning

Kristendommens indførelse falder i Norden sammen med historisk tid. Perioden fra den romersk-katolske kirkes konsolidering omkring år 1050 indtil reformationen i 1536 betegnes middelalderen.

På Bornholm kan middelalderen inddeles i tre tidsafsnit. 1) Tidlig middelalder betegner perioden fra kristendommens indførelse omkring år 1050 og indtil ødelæggelsen af kongens borg Lilleborg i 1259. 2) Sen middelalder betegner perioden 1259-1525, hvor Bornholm er underlagt ærkebispesædet i Lund og styres fra Hammershus. 3) Lybækkertiden omfatter årene 1525-1576, hvor Bornholm af den danske konge i 50 år var pantsat til Hansestaden Lybæk.

Selvom der er tale om historisk tid, er der fra Bornholms middelalder ikke bevaret ret mange skriftlige kilder om forhold og begivenheder på øen, hverken i det ærkebispelige arkivmateriale i Lund eller i andre danske arkiver. Størstedelen af kildematerialet fra Bornholm må betragtes som destrueret under de gentagne angreb og plyndringer af Hammershus.
På mange måder kan man derfor tale om en „forhistorisk tid", men der er dog bevaret et stort kildemateriale af anden art: Borge, kirker, kapeller, rune-/gravsten, helligkilder, stednavne samt ikke mindst jordfundne enkeltgenstande. Alle rummer de oplysninger, der "læst" på den rigtige måde giver viden om middelalderen, således at det fra og med middelalderen i højere grad er muligt at sætte kultursporene ind i en politisk, økonomisk og kulturel sammenhæng.
Fra senmiddelalderen er der bevaret flere skriftlige dokumenter, som primært handler om køb/salg af skøder og retslige forhold vedrørende kongen, kirken og adelen.
Først fra og med lybækkertiden eksisterer der flere og mere udførlige skriftlige beretninger, der mere generelt beskriver forholdene på Bornholm. Perioden burde derfor regnes med til nyere tid, men oftest sættes grænsen for middelalderens afslutning på Bornholm ved år 1576.
I forhold til antallet af forhistoriske fredninger findes der kun relativt få historiske fredninger, men antallet vil i de kommende år blive mærkbart forøget, fordi loven om naturbeskyttelse af 3. jan. 1992 omfatter en lang række nytilkomne fortidsmindetyper. Disse fortidsmindetyper som f.eks. vandmølleanlæg, dæmninger, bro- og vejanlæg (hulveje), sten- og jorddiger (udmarksgærder), helligkilder og agerspor findes bevaret i et overordentlig stort antal pga. øens specielle kultur- og naturgeografiske forhold. Hvor mange kulturlevn, der egentlig findes bevaret, er der ingen, der i dag har et overblik over.
Den foreliggende udpegning af interesseområder med levn fra middelalderen er en revision og omarbejdning af det fredningsplanlægningsarbejde, der blev gennemført i 1981-83.
Siden 1983 er der fremkommet flere artikler og bøger om Bornholms middelalder, senest har Bornholms Historiske Samfund udgivet "Strejftog i Åkirkebys Historie" (Bornholmske Samlinger 1996 og 1997) og bogen om "Hammershus" (1997). I den foreliggende rapport er den nyeste viden, især om de synlige kulturspor fra middelalderen, blevet sammenstillet og så vidt muligt forsøgt illustreret.

Efter Naturbeskyttelseslovens bestemmelser, Kap. 2, § 18, er de fredede kulturminder beskyttet mod arealændringer inden for en 100 m zone omkring selve fortidsmindet. På kulturminderne og inden for en afstand af 2 m fra det må der ikke foretages jordbehandling, gødes eller plantes. Administrationen af 100 m og 2 m zonen, tilsynet og plejen af selve kulturmindet varetages af Amtsrådet. Fortidsminder på de statslige arealer varetages af Bornholms Statsskovdistrikt.
En række synlige kulturminder er automatisk beskyttede af loven, jvf. Kap. 2, § 4, og bilaget til Lov om naturbeskyttelse, Kap. 1. Andre fortidsmindetyper er, jvf. Bilag til Lov om naturbeskyttelse, Kap. 2 og 3, kun beskyttet fra det øjeblik, ejeren har modtaget meddelelse fra Skov- og Naturstyrelsen om deres tilstedeværelse.

Omkring landkirkerne gælder særlige regler, idet der ifølge Naturbeskyttelseslovens bestemmelser ikke må opføres bebyggelse med en højde over 8,5 m inden for en afstand af 300 m fra en kirke, medmindre kirken er omgivet af bymæssig bebyggelse i hele beskyttelseszonen (Kap. 2, § 19). Når det gælder jordarbejder på arealer, der grænser op til kirker og kirkegårde, der er mere end 100 år gamle, har Nationalmuseet i samarbejde med lokalmuseet over for rigsantikvaren det principielle ansvar og skal, jvf. Museumslovens § 26, underrettes. I tilknytning til flere af kirkerne foreligger der tillige særlige fredningsbestemmelser, hvis administration sammen med 300 m zonen varetages af henholdsvis Fredningsnævnet og Amtsrådet.

3.1. Kilder, metode, trusler og sårbarhed

Kilder og metode
Der findes flere indgange til belysning af middelalderen på Bornholm. Hidtil har middelalderhistorien været baseret på de skriftlige kilder, men før lybækkertiden kendes der ikke ret mange skriftlige beretninger, der omhandler Bornholm - og de, der findes, er ikke altid éntydige eller består af legender og sagn, der ikke altid er pålidelige.
Studiet og bedømmelsen af de skriftlige kilder kræver et indgående kendskab, både til de primære kilder og middelalderens samfundsforhold.
I mange forhold kan der med rette sættes et spørgsmålstegn ved, om Bornholm ikke, som det kendes fra 16-1800-årene, indtager en særstilling. Det er f.eks. ikke til at afgøre, om Bornholm involveres, hvergang kongen under stridighederne med ærkebispen inddrager domkirkens gods.

Mange gange angiver en skriftlig kilde ofte kun en redegørelse eller bekræftelse på forhold, der er langt ældre. For eksempel bygger Skånske Lov, der er nedskrevet omkring år 1210, på meget gamle retsprincipper, der blot ikke tidligere havde været nedskrevet.
Langt mere betydningsfulde som "kilder" til middelalderhistorien er de ikke skriftlige kilder - de mange kulturminder og levn fra middelalderen. Mest fremtrædende er borgruinerne og de endnu anvendte landkirker samt købstadskapellerne.

Trods katastrofale nedrivninger i slutningen af 1800-årene og hårdhændede restaureringer findes der bevaret mange oprindelige bygningstræk, kalkmalerier, døbefonte og andet kirkeinventar fra den katolske tid. Derudover er der bevaret en del kristne runesten og enkelte middelalderlige gravsten, men de fleste anlæg og levn ligger jorddækket som et arkiv mere eller mindre godt bevaret i jorden under de eksisterende købstæder, fiskerlejer og gårde.

Dog dukker der ved jordarbejder ofte spor frem, og det er vigtigt, at oplysningerne viderebringes til museet og besigtiges af fagfolk. Gennem arkæologiske undersøgelser, og ved at aflæse genstande og jordlag rigtigt, vil der kunne hentes et væld af oplysninger om begivenheder og livsforhold i middelalderen.

Endnu eksisterer der kun meget få indberetninger om fund fra købstæderne og fiskerlejerne på trods af nye og omfattende jord- og kabelarbejder.
Derimod har de bornholmske fritidsarkæologer siden 1983 indsamlet et meget stort arkæologisk kildemateriale, primært fra landbebyggelsen. De fleste fund kan dateres til tidlig middelalder, 1050-1259, men også mange enkeltfundne metalgenstande af smykker, redskaber, køkkentøj, vægtlodder, segl og mønter fra perioden 1260-1576 er fremkommet. Disse fund og tidligere indleverede middelalderfund, der opbevares på Bornholms Museum og Nationalmuseet, vil kunne danne grundlag for flere perspektivrige forskningsprojekter. F.eks. eksisterer der et helt enestående fundmateriale fra Lilleborg, der aldrig er blevet udnyttet videnskabeligt.

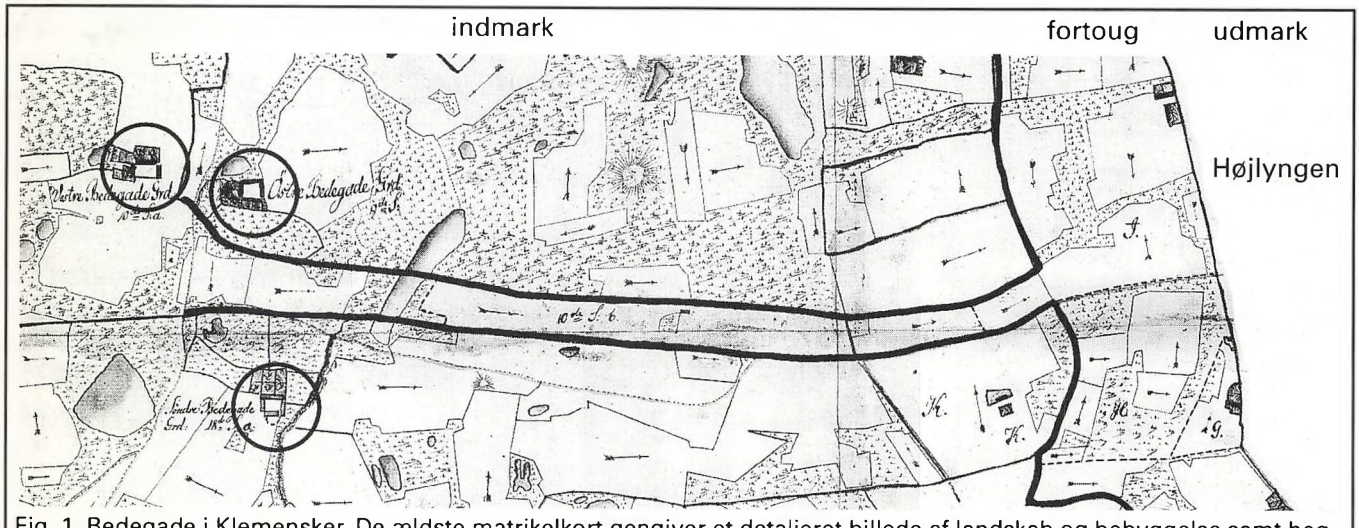

Fig. 1. Bedegade i Klemensker. De ældste matrikelkort gengiver et detaljeret billede af landskab og bebyggelse samt hegningsforholdene på Bornholm før landbrugsreformerne i 1800-tallet. På kortet er den gamle drivgade (bedegade) fremhævet. Gaden førte fra de tre Bedegadegårde, N for Klemens kirke, mod øst til Højlyngen. Af kortet fremgår, at udmarksgrænsen er blevet flyttet. Det indtagne jordstykke imellem ind- og udmark kaldes fortoug. Gårdene ses fremhævet med en cirkel. Tegnet af Steenberg 1817. 1:10.000

Foreløbig er det store nyindsamlede kildemateriale blevet udnyttet til studier af tidlig kristen gravskik og den ældste kirkestruktur og bebyggelseshistoriske undersøgelser af landbebyggelsen (Wagnkilde og Pind 1996, Nielsen 1996).

De fleste middelalderlige bebyggelser, der ligger i dyrkbar mark, vil kunne ses som sorte trækulsfarvede områder. Disse lader sig også let afsløre på de gødningstalkort med fosfatmålinger, de fleste landmænd har over deres jord. En stor del af disse målinger har museet fået indtegnet på moderne ortofotomatrikelkort i målestok 1:4.000. Fig. 2. I forbindelse med den foreliggende rapport er informationerne på disse kort blevet udvidet med oplysninger om købstædernes og fiskerlejernes omfang, vejforløb, samt gårdes og husmandssteders placering i begyndelsen af 1800-tallet.

For anlæg og fund fra middelalderen findes der, hverken på Bornholm eller i landet iøvrigt, endnu ikke nogen historisk registrant svarende til Nationalmuseets Sognebeskrivelser, der indeholder oplysninger om forhistoriske anlæg og fund. Enkelte fund og anlæg fra middelalderen er dog omtalt i Sognebeskrivelserne (1870-1885), men der er i høj grad behov for en systematisk registrering af samtlige levn fra middelalderen - i første omgang de fortidsmindetyper der er nævnt i Naturbeskyttelsesloven af 1992, Kap. 2 og 3, jvf. appendiks.
Enkelte elementer, der vil kunne indgå i et sådant register, er under udarbejdelse. Foreløbig eksisterer der en systematisk registrant over mølleanlæg og dæmninger, udfærdiget af Hans Kapel, og et register over spor af opgivne agre, udarbejdet af Viggo Nielsen og Niels Chr. Clemmesen. Fiskebodetomterne er registreret af Henrik Vensild. Bavnehøjene er blevet registreret af Sv. Aage Koefoed og skanserne af H. E. Skaarup. En registrant over sten- og jorddiger er blevet udarbejdet af Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning, men de ældste og i kulturhistorisk sammenhæng mest interessante diger, bl.a. udmarksgærdet, er kun stedvis registreret. Endelig er en registrant over hulveje blevet påbegyndt af Bornholms Museum, men ikke afsluttet. Andre fortidsmindetyper som f.eks. vadesteder, stenvolde, stenrækker, brøddegrave og skelsten er endnu ikke forsøgt registreret.

En næsten uudtømmelig kilde til studiet af middelalderlige forhold er de ældste topografiske kort. Hammers kort fra 1746-50 indeholder mange oplysninger, men kortet er ikke målfast. Det er derimod de ældste matrikelkort, der blev tegnet i perioden 1781-1818. Kortene, der er tegnet i samme målestok som de moderne ortofotomatrikelkort i 1:4.000, indeholder oplysninger om f.eks. gamle vejforløb, gader, hegn, agre, skove og matrikler, der henviser til forlængst nedlagte gårde. Fig. 1-2.

Et studie af øens stednavne er ligeledes en meget vigtig indgang til studiet af middelalderen. Ofte vil f.eks. middelalderlige gårde afsløre sig i stednavne som Tofte, Gammeltoft, Stælen, Brandstælen, Gammelstæl, Huseng eller Kulager. Pølsekedlen, dammen eller mølledammen fortæller om vandmølleanlæg og sted-

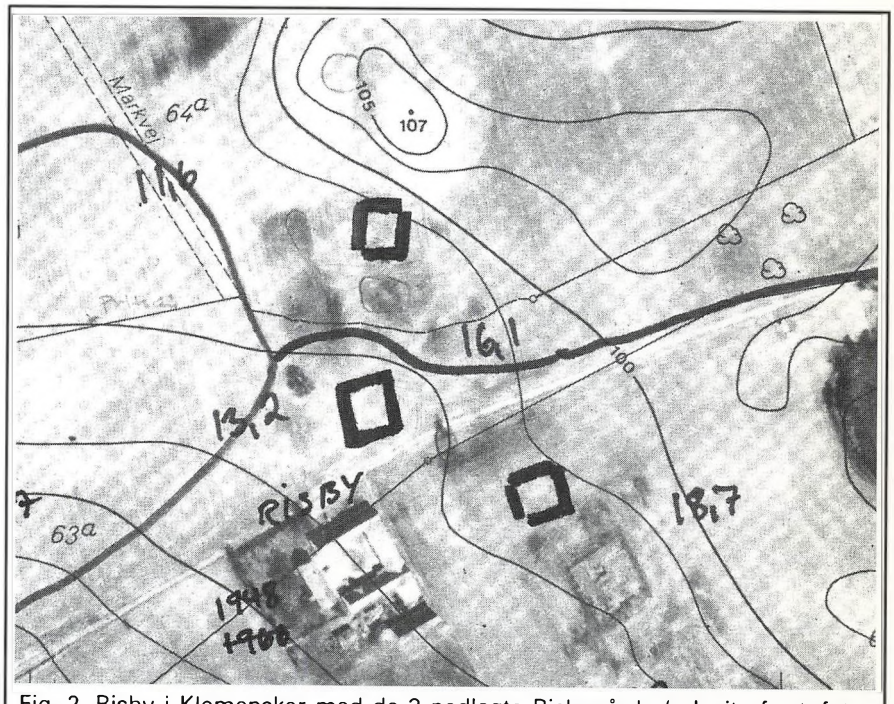

Fig. 2. Risby i Klemensker med de 3 nedlagte Risbygårde (udsnit af ortofotomatrikelkort 1:4.000). Ved at sammentegne de ældste matrikelkort med moderne ortofotomatrikelkort er det muligt at gengive den nøjagtige placering af ældre veje og tomterne af forlængst nedlagte gårde. Tilsvarende kort er udarbejdet for hele øen og vil fremover indgå i det fysiske planlægningsarbejde. På kortene findes desuden påført fosfattal, men kortene bør med tiden suppleres med samtlige eksisterende kartografiske informationer og digitaliseres.

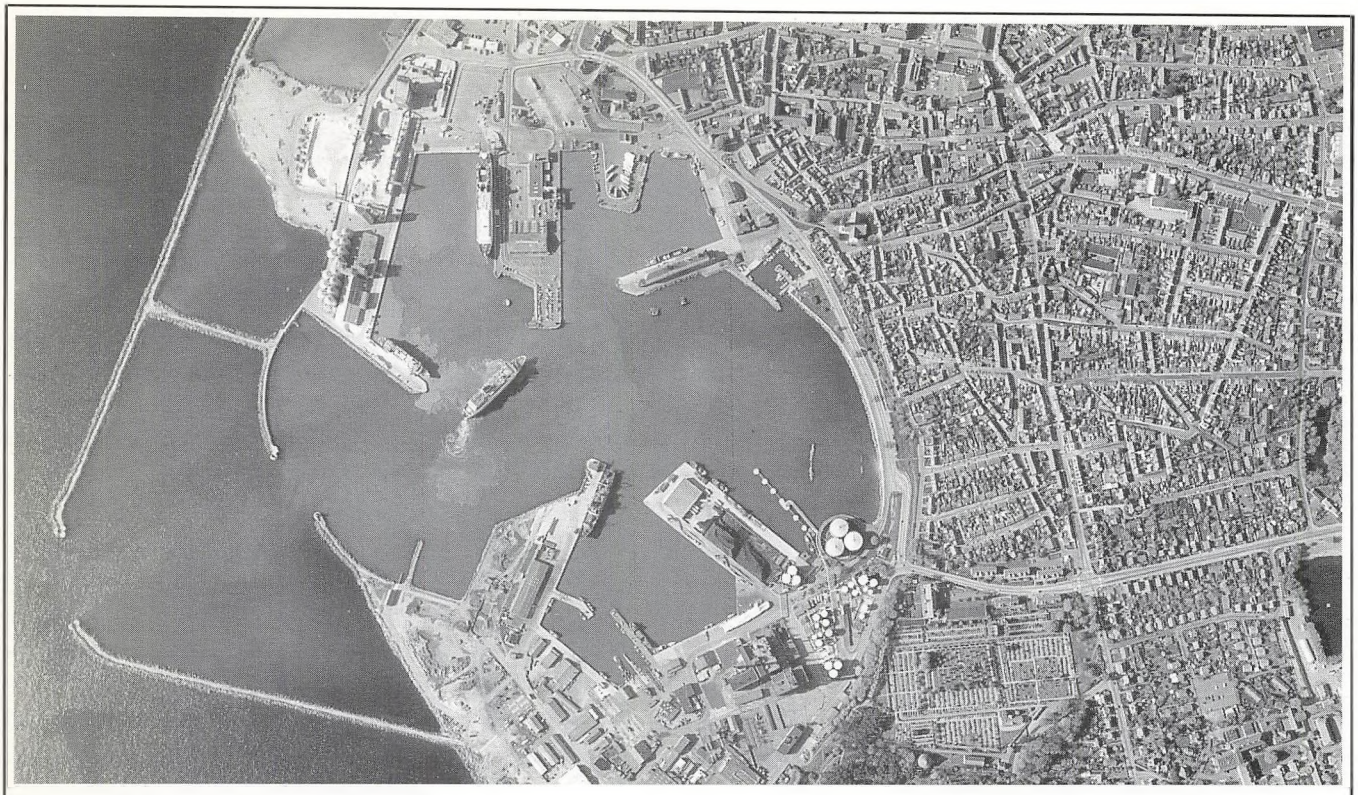

Fig. 3. Rønne havn, kirke og den gamle bykerne. Omkring kirkerne og i den ældste bykerne bør museet inddrages i den fysiske planlægning. Forseglet under den nuværende bebyggelse findes der endnu mange steder bevaret oplysninger om middelalderbyernes historie. Flyfoto Geoplan 1992. 1:10.000

Fig. 4. Kåsby i Rutsker. Ofte findes der under eller i tilknytning til de eksisterende gårde ældre gårdanlæg, der i god tid inden en ny produktionsstald eller gylletank skulle anlægges, burde have været undersøgt af museet. I praksis er det helt overladt til den enkelte lodsejer og entreprenør selv at anmelde eventuelle fund. Med stramme tidsplaner og moderne maskinkraft er det meget sjældent, at der bliver tid til at observere noget som helst. Flyfoto Geoplan 1992. 1:10.000

navne med Vasa, Vasse og -vad fortæller om gamle overgangssteder. Stednavne-materialet har kunnet udnyttes, fordi der i tilknytning til stednavnefortegnelserne samtidig blev udarbejdet topografiske kort, hvor de fleste stednavne fandtes angivet (Originalmaterialet findes opbevaret på Institut for Navneforskning, Københavns Universitet).

Trusler og sårbarhed

Ofte ødelægges eller dækkes middelalderlevn ved anlægsarbejder eller ved moderne dyrkningsmetoder. Selvom Museumsloven pålægger finderen at anmelde eventuelle observationer til museet, kan det i praksis være svært at se og vurdere, hvornår noget har en sådan karakter, at museet bør tilkaldes. Ved anlægsarbejder bør museet

derfor inddrages i planlægningen, inden arbejdet iværksættes. Fig. 3. Ligeledes vil der ved dispensationssager fra fortidsmindebeskyttelseszonen omkring fredede kulturminder være behov for, at arkæologisk og kulturhistorisk sagkundskab inddrages i afgørelsen.

Ofte vil det netop være omkring de kendte kulturminder, at der findes jorddækkede anlæg, der bør undersøges, inden et eventuelt anlægsarbejde kommer rigtigt i gang.

Ved om- eller tilbygning af eksisterende gårde vil der næsten altid findes spor af ældre bygninger, der burde besigtiges af museet, inden de forsvinder. Fig. 4.

Sårbarhed over for anlægsarbejder, råstofindvinding, moderne landbrug og skovbrug er fælles for næsten alle kulturhistoriske levn. Den eneste måde at bevare de endnu ikke fredede levn er at beskytte dem efter Naturbeskyttelsesloven eller at undersøge dem med støtte i Museumsloven, § 26. I praksis betyder det, at museet forud for planlagte anlægsarbejder bør gives mulighed for at forundersøge arealet for kulturminder, jvf. fig. 5.

Især i mange skove findes der levn af kulturhistorisk interesse, der bør sikres og beskyttes efter Naturbeskyttelsesloven. En særlig indsats bør derfor i de kommende år gøres for at lokalisere, registrere og beskytte disse fortidsminder, inden de risikerer at blive ødelagt pga. manglende viden om deres eksistens.

Af hensyn til de ofte sårbare kulturminder i skovene er det ideelt set ønskeligt, at kørsel i skovene kun foregår i perioder, hvor skovbunden kan bære, at jordbearbejdning i skovene ud over oprensning af allerede etablerede grøfter undgås, at sten og stenlægninger ikke fjernes fra skovbunden, at afbrænding af kvas foretages i afstand af større sten, således at disse ikke ildskades.

I de kystnære skove med sandflugtsarealer vil der ved anlægsarbejder være en særlig stor sandsynlighed for, at der under sandlagene findes velbevarede agre og anlæg fra middelalderen.

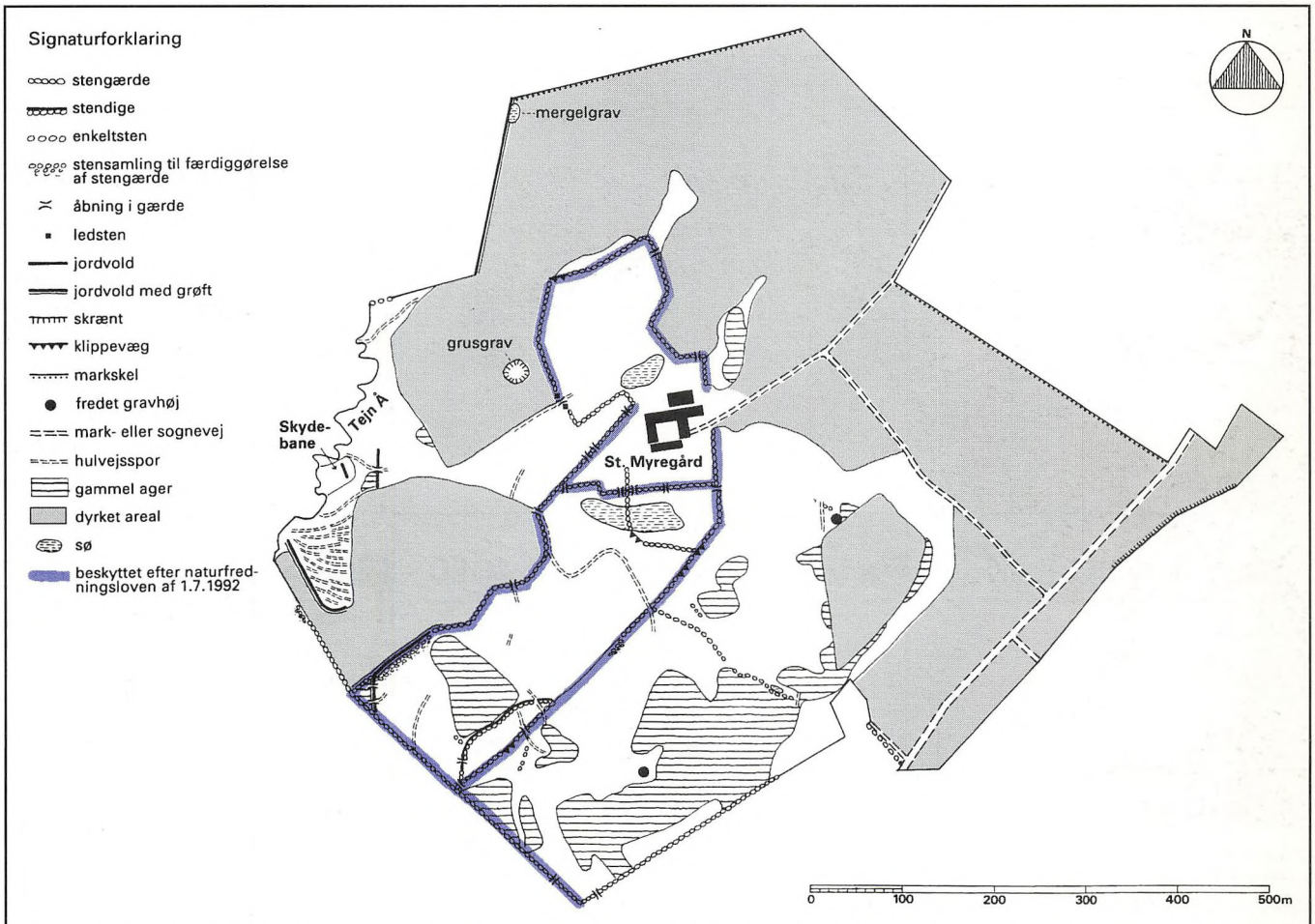

Fig. 5. Beskyttede kulturlevn ved St. Myregård i Olsker. På længere sigt bør lodsejere, kommuner og amt forsynes med kort, der så detaljeret som muligt fortæller om, hvilke kulturminder der bør tages hensyn til.

1:200.000

Kort 3.2. Kulturlevn fra tidlig middelalder, 1050 - 1259.

Signatur:

+ kirke
● borg
• bosættelse med Østersø-keramik
□ gravplads

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning . 1998

3.2. Tidlig middelalder, 1050 - 1259

Magtforhold og styreform
Bornholm havde i vikingetiden haft sin egen konge, men mistede i løbet af 900-tallet sin selvstændighed og blev underlagt den danske kongemagt. Ifølge Snorre Sturlusons (1178-1241) saga om Olav Tryggvason styredes Bornholm på Harald Blåtands tid (940-986) af en jarl Veset. I den islandske Flateyar-bok fra ca. 1380 berettes, at der fandtes 20 kongsgårde på Bornholm på Knud den Helliges tid (1080-86). Knytlingesagaen fra ca. 1250 angiver, at der fandtes 12 kongsgårde, der blev bestyret af kongens ombudsmand/høvedsmand, men nævner desuden, at der fandtes 14 kirker og 12 "byar".

Hele Bornholm ser ud til at have været kongelig besiddelse, krongods (kongelev). Under stridigheder mellem kong Svend og ærkebiskop Eskild i år 1149 skænkede kongen således ærkebispen en "landsby" og en stor del af Bornholm for at gøre ham til sin oprigtige ven (ifølge Saxo Grammaticus, ca. år 1200). Denne by er med stor sandsynlighed Åkirkeby, og en stor del af øen må være de 3 herreder Michlingæ (Søndre), Hænnings (Østre) og Haslæ herred (Nørre), jvf. fig. 6. Det 4. herred, Vestre eller Rothnæ herred, blev bibeholdt af kongen. I Kong Valdemar 2.'s Jordebog fra 1231 anføres det blot som et herred in Burghændholm.

Herrederne, der har fungeret som en økonomisk, retslig og militær inddeling, menes at gå tilbage til vikingetiden.
Et herred svarer til et område, hvis indbyggere kunne stille og udruste en militær enhed på 42 mand. Herredet har yderligere været inddelt i 1-4 skibener (skipen), der fungerede som skatteopkrævningsdistrikter. I hvert skiben skulle de ledingspligtige bønder i fællesskab bekoste bygning, udrustning, proviantering og bemanding af et ledingsskib, der i tidlig middelalder bestod af 24 eller 26 årer (havne). Jvf. appendiks Skånske Lov. På Bornholm skulle der således have været 12-16 skipen. Fig. 7.

Kongens (kronens) gods kan efter renoveringen af centralborgen Gamleborg i Almindingen være blevet administreret herfra, men siden ca. 1150 må styret være udgået fra den nyopførte Lilleborg. Fig. 8. Kirkens gods kan være blevet administreret af kannikerne ved øens hovedkirke i Åkirkeby. Men senest fra omkring 1255 må administrationen være overført til Hammershus, der kommunikationsmæssigt ligger tættere på Lund.

I middelalderen opfattede man samfundet som styret af to magter: Den himmelske, repræsenteret ved kirken, og den jordiske, repræsenteret ved kongemagten. Så længe kongen selv var med til at godkende valget af bisperne, var der kun få uoverensstemmelser. Efter 1103/04, hvor ærkebispesædet i Lund blev oprettet, og i takt med at kirken blev en af de største godsbesiddere, blev kirken i stigende grad uafhængig og en magtfaktor i opposition til kongen. Således begyndte domkapitlet selv at vælge bisper og ærkebisp uden at rådspørge kongen. Bortset fra enkelte stridigheder var kongen og kirken dog nært forbundne indtil 1252, hvor Jakob Erlandsen tiltræder som ærkebiskop i Lund.

Netop fordi det meste af Bornholm i 1149 var blevet ærkebispegods, blev øen inddraget i stridighederne imellem konge og ærkebisp. I 1259 blev Lilleborg således indtaget og ødelagt af ærkebispens bror Anders Erlandsen og fyrst Jaromar af Rügen. I et anklageskrift fra pave Urban 4., dateret 4. april 1264, hedder det bl.a., at ærkebiskop Jakob Erlandsen havde sendt en hær til "øen Bornholm, som tilhører Kongen og ligger i Lunds Stift, og der skal Du på grusom Maade have ladet omtrent 200 af Kongens Mænd dræbe, beskattet de overlevende af Kongens Mænd, ødelagt hans Borg i Bund og Grund og med Vold og Magt sat dig i Besiddelse af øen, som du endnu holder besat til Forargelse for mange og til Skade og Tynge for Kongens Værdighed" (Christensen 1957 s. 1-2).

Kongens borge - Gamleborg og Lilleborg
Den danske konges borge, den ældre Gamleborg og den yngre Lilleborg, var begge centralborge opført midt på øen for at kunne beherske hele Bornholm. Fig. 8-9.
Antagelig omkring år 1100 blev Gamleborg udbygget med en ca. 275 m lang, indtil 2 m tyk og mindst 6 m høj stenmur langs hele borgens vestside. Ligeledes blev der opført en ny sydindgang opbygget med karmsten af kalk-/limsten fra Limensgade syd for Åkirkeby. Under de senere års restaureringsarbejder er der i murværket fundet en enkelt portalsten af limsten. I den brændte mørtel er der fundet mange stykker trækul, der ved hjælp af en serie C14-dateringer vil kunne afsløre, hvornår dette formentlig ældste stenbygningsværk på Bornholm er blevet opført. Midt på borgpladsen er der fundet spor af en kalkovn fra byggeriet.

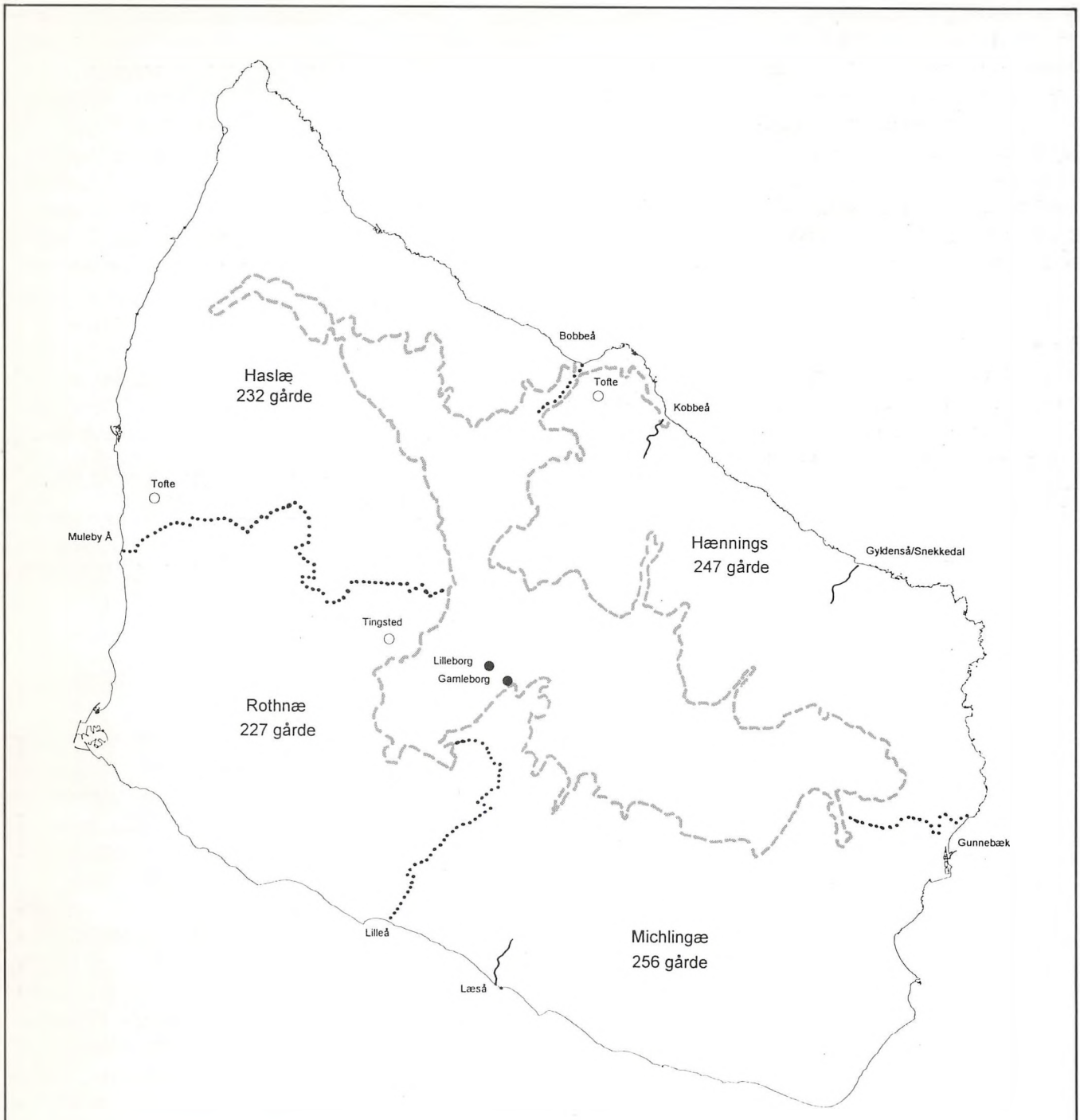

Fig. 6. Bornholms herredsinddeling. Øen er inddelt i 4 omtrent lige store herreder. Hasle og Rønne herred henviser sandsynligvis til allerede dengang eksisterende bebyggelser, hvorimod Hænning og Michlingæ må være personnavne.
Alle herreder afgrænses ved vandløb: Mulebyå, Bobbeå, Nørrebæk/Gunnebæk og Lilleå. Ledingsskibene kan have haft base her, måske i tilknytning til stednavnene Tofte. Også de større og måske mere sejlbare ådale ved Læså, Kobbeå og Gyldensåa kan have været benyttede som havne med bådehuse, såkaldte "naust". I Østermarie kaldtes 19. vornedegård (Skottehjemmet) tæt ved Gyldensåens udløb tidligere for Snekkedalshus. Et levn fra ledingstiden kan måske også være bevaret i benævnelsen Styrmandsgård, der er den 12. vornedegård placeret tæt N for Østermarie kirke. 1:200.000

Inden for borgområdet er der ved mindre udgravninger og ved undersøgelser med metaldetektor bl.a. fundet mange genstande af jern: Knive, pilespidser og stigbøjler. Desuden hvæssesten af norsk skifer, flere vævevægte samt skår af Østersø-keramik - altsammen fund, der tyder på, at der i tidlig middelalder fandtes en mere fast garnison på Gamleborg.

Gamleborg kan, med et borgareal på 27.000 m², have været for vanskelig at forsvare. Bedømt ud fra møntfund har kongen omkring år 1150 påbegyndt opførelsen af den langt mindre Lilleborg på 2.600 m² - 700 m NV for Gamle-

Herred	Sogn	Antal gårde	Dimension på kirkeskib indvendig mål m	areal m²	højde m	Antal gilder	Antal skipen	Antal kongs-gårde
Haslæ	Klemensker	92	12,0 x 6,6	79,2	6	2		
Nørre	Rutsker	58	9,3 x 5,4	50,2	5	1	3 ?	3 / 5 ?
	Olsker	44	10,2	81,6	-	1		
	Rø	38	10,2 x 6,0	61,2	6	1		
Michlingæ	Aaker	98	18,3 x 9,0	164,7	7	2 ?		
Søndre	Bodilsker	58	10,8 x 6,0	64,8	6	1	3 ?	3 / 5 ?
	Poulsker	55	12,7 x 7,2	91,4	6	1		
	Pedersker	45	12,3 x 6,9	84,8	6	1 ?		
Rothnæ	Vestermarie	90	12,6 x 6,9	86,9	6	2		
Vestre	Nyker	49	10,6	88,25	-	1	3 ?	3 / 5 ?
	Nylars	45	11,2	98,4	-	1		
	Knudsker	43	11,7 x 5,1	59,6	6	1		
Hænnings	Østermarie	107	11,7 x 6,3	73,7	6,5	2		
Østre	Østerlars	74	12,9	130,6	-	2 ?	3 ?	3 / 5 ?
	Ibsker	66	12,0 x 6,6	79,2	6	2		

Fig. 7. Bornholms administrative inddeling i tal. Måske afspejler sogneinddelingen i Østre herred en reminiscens af den ældre indddeling i skipen.

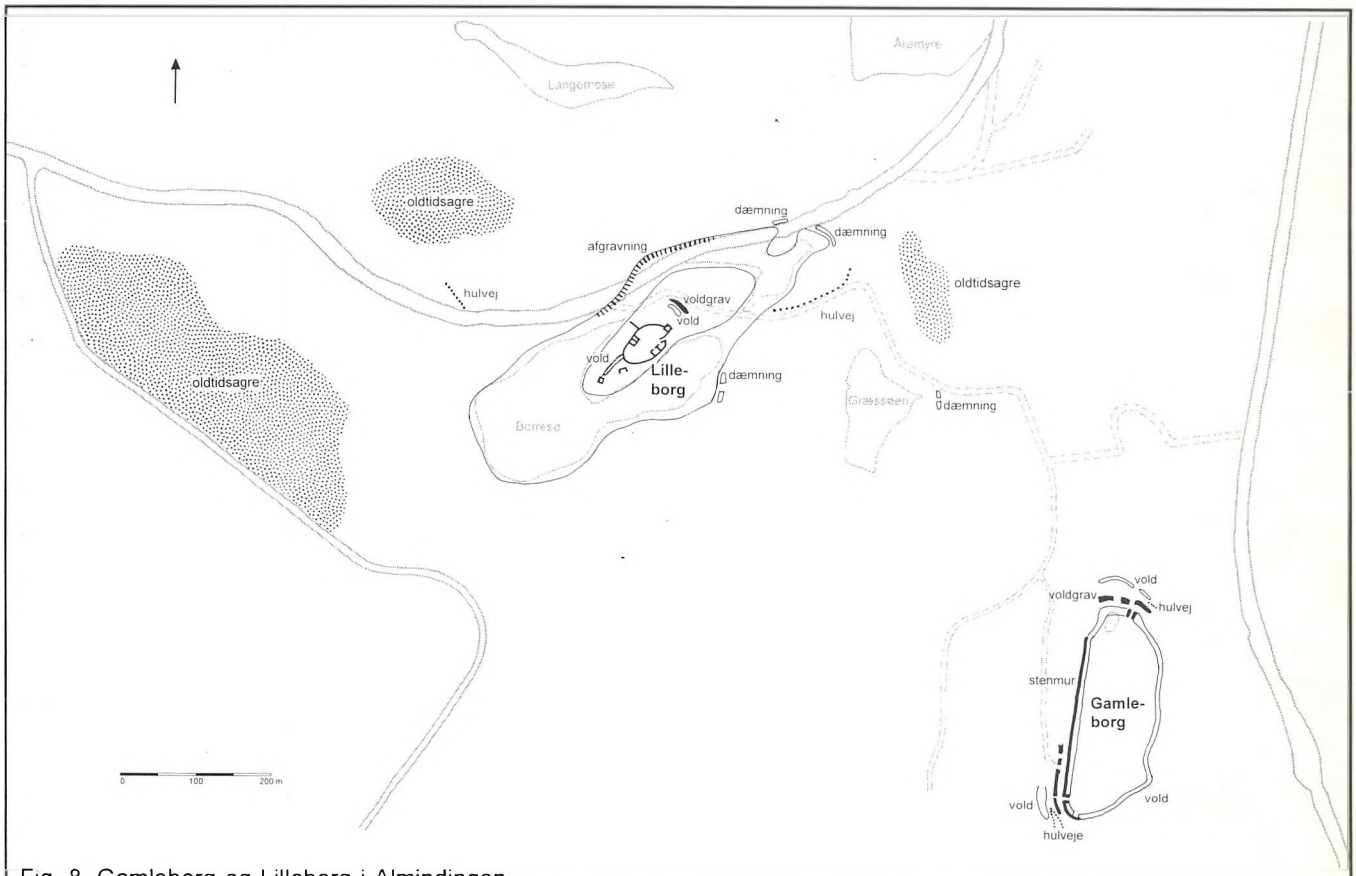

Fig. 8. Gamleborg og Lilleborg i Almindingen.
De centralt placerede kongeborge repræsenterer to forskellige typer borganlæg. Gamleborg har været omgivet af tørgrave. Den yngre Lilleborg er derimod blevet placeret på en ø i en kunstigt opdæmmet sø. Alle naturlige afløb til den eksisterende Borresø er blevet lukket med dæmninger. Dæmningerne eksisterer endnu og viser, at vandstanden omkring Lilleborg må have været ½-2 m højere end i dag. Med sikkerhed N for borgen, men måske også i SØ er terrænet forsætlig afgravet for at skabe en vandspærring omkring hele borgen. Voldgraven er i dag delvis tilfyldt pga. amtsvej og parkeringsplads. I tilknytning til Lilleborg findes spor af opgivne agre og hulveje, der fører fra agrene ned til borgen. Da borgbanken har været beboet i folkevandringstid o. 400 e.Kr., kan agrene endnu ikke med sikkerhed knyttes alene til tidlig middelalder. Den dæmning, der har opstemmet vandet i Græssøen, har næppe haft nogen forsvarsfunktion, snarere er der tale om en mølledæmning.

borg. Lilleborg er sandsynligvis omkring år 1200 blevet yderligere forstærket med en 2 m tyk mur og et kvadratisk 9x9 m stort kernetårn opført ved indgangen på borgens NØ-del. Fig. 9. Fundet af flere mønter slået under Erik Klippings tid, 1259-1286, fortæller, at der i en kort periode efter borgens ødelæggelse var aktivitet på stedet, sandsynligvis i forbindelse med nedbrydningen af borgen.

På Lilleborg er der siden 1820-22, hvor de første arkæologiske undersøgelser blev foretaget af holzførster (skovrider) Hans Rømer, blevet gjort mange fund i ruinen. De fleste genstande er fremkommet ved P. Haubergs undersøgelser og restaureringer i årene 1887-1928. De seneste fund er fremkommet ved en frilæggelse og restaurering af borgen i 1954-57. Trækul og store dynger forkullet korn viser, at Lilleborg blev brændt af. Talrige fund af mønter, rudeglas, glasbægre, lerkar, køkkengrej, spillebrikker, kamme samt armbrøstpile, stigbøjler og dele fra rustninger vidner om borgens pludselige ødelæggelse.

Kirker/kirkegårde, kristne runesten og sogneinddelingen

I Adam af Bremens redegørelse om forholdene i Norden omkring år 1070 berettes, at Bornholm først blev kristnet under biskop Egino fra Dalby/Lund (o. 1060-1072). Omkring år 1060 skulle Egino have fået bornholmerne til at ødelægge deres afgudsbilleder og opfordret dem til at bygge kirker samt at løskøbe de mange trælle, der fandtes.

Den sene kristning af øen har kunnet berigtiges ved de seneste års undersøgelser af tre tidligkristne gravfelter, to i Grødby i Åker og ét ved Munkegård i Poulsker. Fig. 10 og fig. 13. I adskillige af gravene var der medgivet mønter fra Svend Estridsens regeringstid, 1047-1074/76. Derimod er det endnu ikke lykkedes at finde sporene af de ældste trækirker, der må formodes at være blevet opført på stedet. De tidligkristne gravpladser ser ud til at være blevet opgivet senest i midten af 1100-årene samtidig med opførelsen af stenkirkerne.

Disse gravpladser kan afspejle en ældre sogneinddeling, men primært må de være blevet placeret nær de personer, der har betalt for opførelsen af kirken. De mange tidligkristne runesten (27) har sandsynligvis stået på de første kristne kirkegårde, jvf. fig. 11. På stenene er indhugget kors og

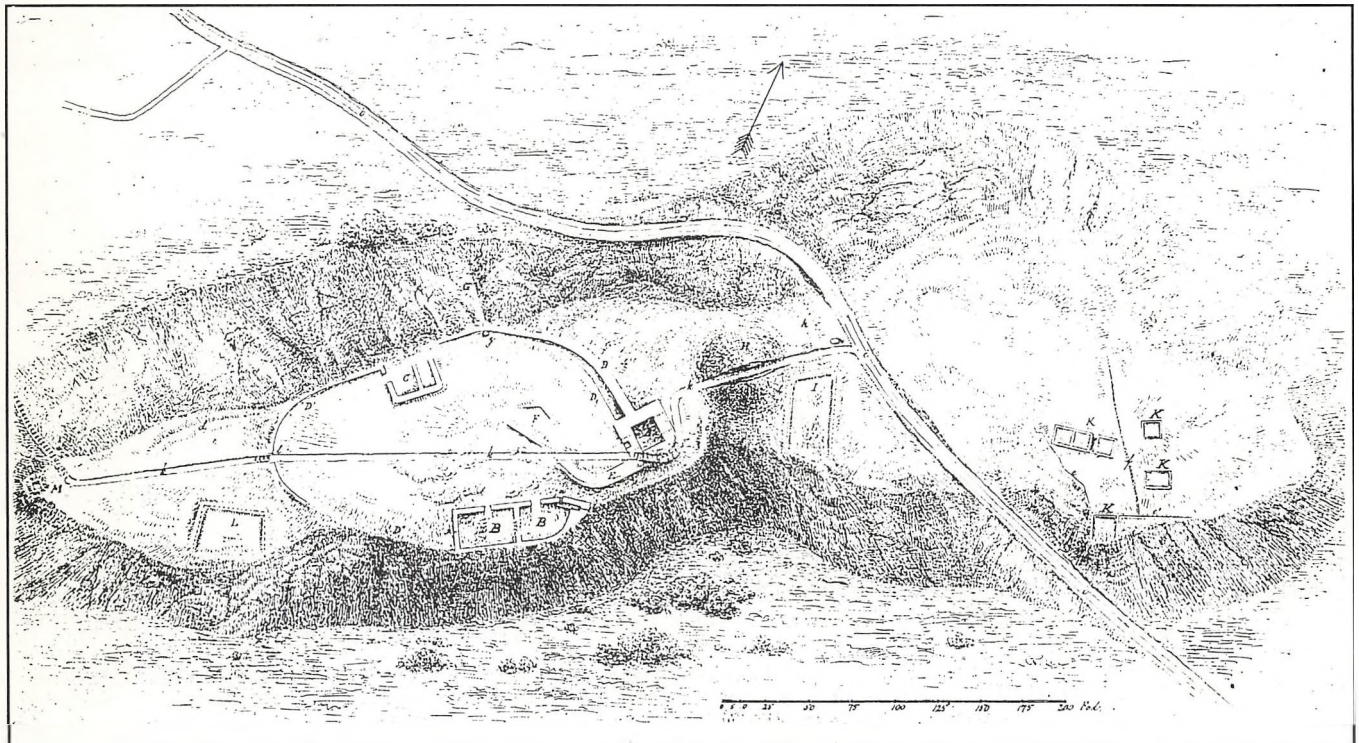

Fig. 9. Lilleborg tegnet af P. Hauberg 1876. Lilleborg blev ødelagt i 1259 på foranledning af ærkebiskop Jakob Erlandsen. Lignende borge med kernetårn blev almindelige i slutningen af 1100-tallet, helt identiske kernetårn kendes fra Korsør på Sjælland og Lindholmen i Skåne. De sydlige bygninger (B), hvori der bl.a. fandtes spor af en smedje og et kornlager, har delvis været opført med brændte teglsten. På den østligste del af den aflange banke findes fundamenter - sandsynligvis til økonomibygninger (K). Ved de eksisterende adgangsveje til borgen i NV og SØ er der fundet spor af ældre vejforløb.

indskrifter som Gud/Drotten/Herren hjælpe hans sjæl/ånd og Sankt Mikael. Den Hellige/algode Krist hjælpe hans sjæl. Gud hjælpe deres ånder og Guds moder. Gud ynkes over hans sjæl. Gud lette ånden evindelig/i al evighed. Krist og Sankt Mikael og Sankta Maria hjælpe hans sjæl.

De fleste er rejst af mænd efter mandlige slægtninge, kun undtagelsesvis er de rejst af eller for kvinder, som det er sket i Bodilsker, hvor stenen blev rejst efter Botirda. Selvom stenene er kristne, er mandsnavnene endnu hedenske som Thorfast, Thorsten og Thorlak.

På Bornholm opførtes 15 romanske stenkirker i tidsrummet 1150-1250. Fig. 12. Af disse er de 12 endnu bevarede, Østermarie kirke dog kun som ruin. Rø, Klemens og Vestermarie kirker blev helt fjernet i slutningen af 1800-tallet for at gøre plads til større anlæg.

Det kan i dag være svært at afklare, hvorfor en kirke blev bygget netop det pågældende sted, men ved at studere kirkernes topografiske placering tegner der sig både nogle forskelle og ligheder, jvf. fig. 13-14.

Bortset fra Østerlars kirke ligger kirkerne ikke placeret centralt i sognene. Især Klemens, Pouls og Å kirker ligger acentralt i forhold til "sognegårdene", der har ulige lang vej til sognekirken. De fleste stenkirker er sandsynligvis blevet opført på steder, hvor der i forvejen fandtes en trækirke og en god kirkegård. Enkelte fund af 1000-tals mønter fra Klemens og Vestermarie kirker kunne understøtte dette.

Meget tyder på, at der med stenkirkebyggeriet er sket en centralisering, hvorved flere trækirker og tidligkristne kirkegårde og sogne er blevet nedlagt og samlet under et nyt sogn og en nyopført stenkirke. Størrelsesmæssigt dækker gravfelterne ved Ndr. Grødbygård og Munkegård et befolkningsgrundlag på ca. 200 mennesker svarende til 20-25 gårde og til et halvt sogn. Hvis dette afspejler normalbilledet, skulle der findes ca. 40 tidligkristne gravpladser på øen.

I netop Grødby ligger gårdene acentralt placeret i forhold til Å kirke. Det samme gør sig gældende i Klinteby i forhold til Ibs kirke. Her formodes det tidligkristne gravfelt at ligge øst for Rabækkegård ved Sejershøj. I stednavneoptegnelserne kaldes pladsen Løvsaletorpet. Fig. 13.

Middelalderkirkerne opførtes af øens egne materialer: Granit, sand- og kalk-/limsten. Å kirke op-

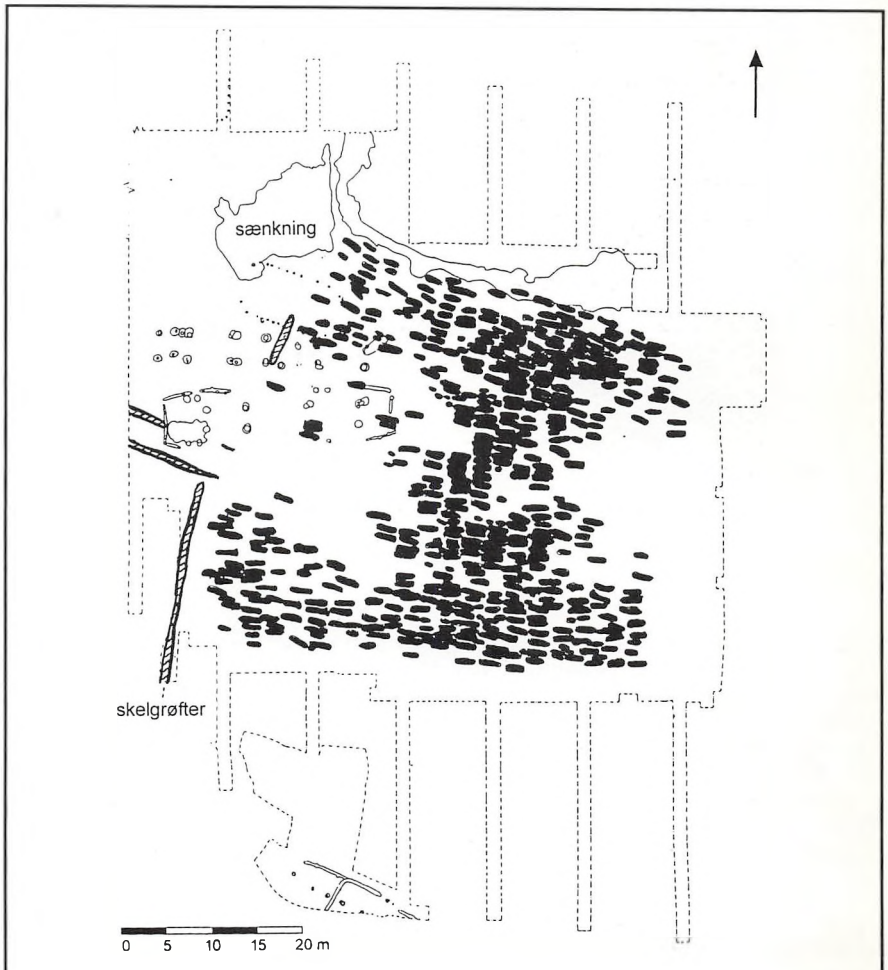

Fig. 10. Tidligkristen gravplads ved Ndr. Grødbygård i Åker, udgravet i årene 1988-1993. Gravpladsen afgrænses i vest af middelalderlige skelgrøfter og en sænkning. Tegning efter H. Wagnkilde.
Inden for tidsrummet år 1050-1150 blev der her anlagt ialt 500 grave med tilsammen 525 individer. De gravlagte ligger kønsopdelt med kvinder i N og mænd i S, men der fandtes ingen spor af nogen kirke. I 2/3 af gravene fandtes gravgaver i form af smykker, lerkar, knive og mønter (1/4, 1/2 eller hele mønter). De fleste var blevet gravlagte i sammensømmede plankekister, kun i en enkelt grav fandtes der en ramme af sandstensfliser.
Ved Runegård kun 150 m SV for Ndr. Grødbygård blev der i 1982-84 udgravet et et lignende felt med 27 grave. Ved Munkegård i Poulsker afdækkedes i 1997 den N-lige del af et tilsvarende gravfelt med ca. 200 kvindegrave. Pladsen er endnu kun blevet delvis undersøgt.

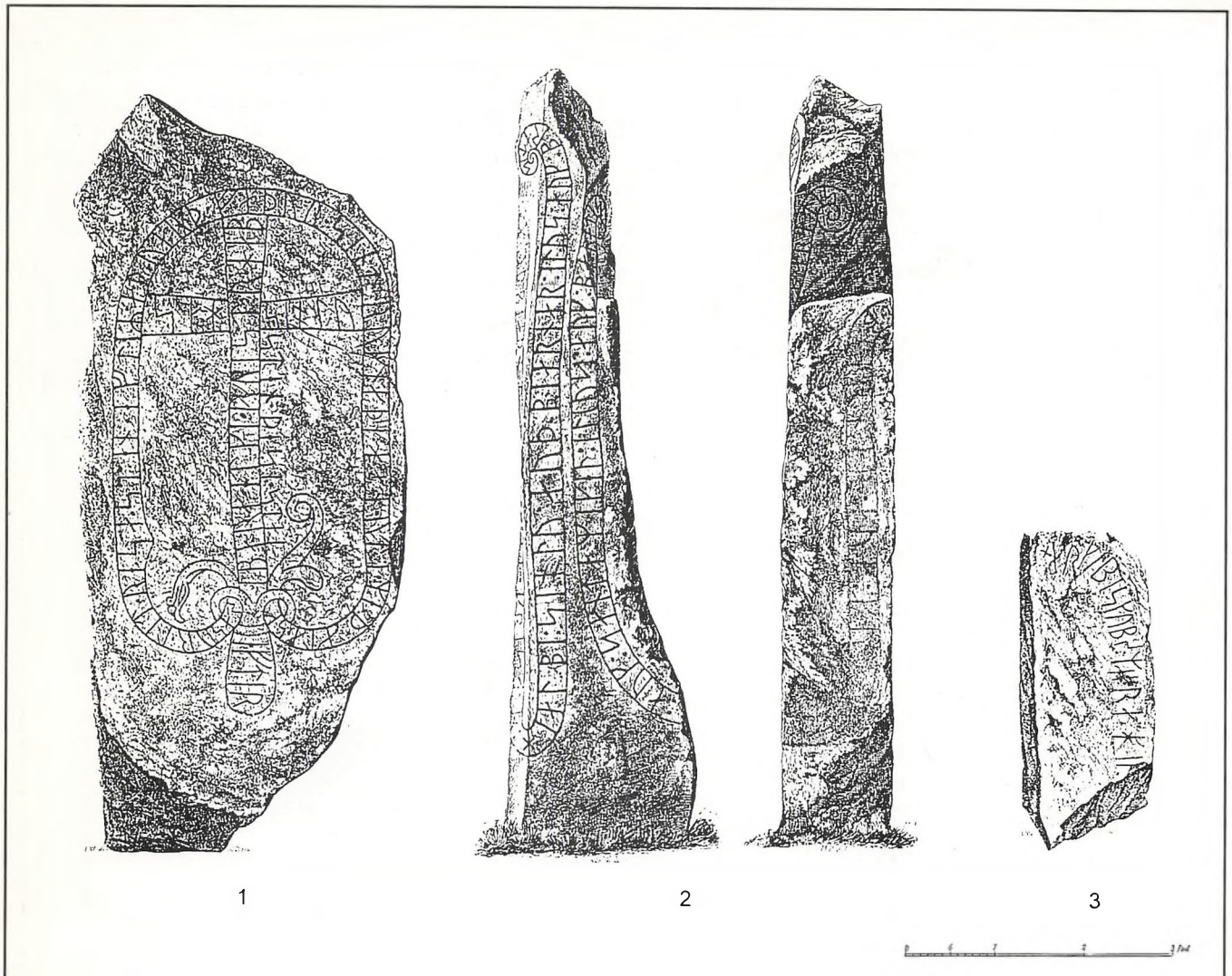

Fig. 11. Kristne runesten fra Nylars og Klemens kirke. Tegning M. Petersen. 1. Runestenen fra Nylars kirke beretter, at "Sasser lod rejse stenen efter sin fader Alvard. Han druknede ude med hele skibsmandskabet. Krist hjælpe hans sjæl i al evighed. Denne sten skal stå efter". 2. På den såkaldte Lundhøj-sten ved Klemens kirke står der indmejslet "Krist hjælpe Esbjørns sjæl og Guds moder og Sankt Mikael i Lys og Paradis". 3. På den fragmenterede sten, der i dag findes indmuret i kirkegårdsdiget ved Klemens kirke, er der med runeskrift skrevet "ærkebiskops".
De fleste bornholmske runesten antages at være hugget i 1000-årene. Vi kender ikke deres oprindelige placering, men muligvis kan de have stået på de tidligkristne kirkegårde. De kristne runesten er i dag alle opstillede ved kirkerne. En del er flyttet dertil inden for de seneste århundreder, mange efter at være blevet fundet i broer, andre er fundet indmurede i stenkirkerne, våbenhus, klokketårn eller i præstegården.

førtes hovedsaglig af sandsten, Peders og Pouls kirker helt af kalksten. Stilmæssigt er kirkebygningerne stærkt påvirkede af den romanske kunst omkring ærkebispesædet i Lund. Der er tale om to kirketyper, begge med apsis, kor og skib: Langkirken og rundkirken.
Bortset fra Peders og Pouls kirker har langkirkerne også haft romanske vesttårn. Våbenhuset ved Å kirke er opført i sen romansk tid, 1200-1250. Tilsvarende romanske våbenhuse fandtes tidligere ved Ruts, Peders og Østermarie kirker. De ældste klokketårn (porthus) ved Å kirke og Østermarie formodes at være romanske. Begge er nu fjernede.

Kirkerne er bygningsmæssigt meget forskellige - rundkirkerne synes bygget tidligt og i løbet af en kortere årrække. Å kirke er sandsynligvis også påbegyndt tidligt, men har haft flere byggefaser. Fig. 15-16 og 30. Yngst fremtræder Pouls kirke, både stil- og størrelsesmæssigt, jvf. forsideillustrationen, fig. 7 og fig. 17.
Kirkernes størrelse giver sammen med selve arkitekturen et mål for kirkernes relative alder og betydning, jvf. fig. 7. Å kirke fremtræder som øens klart største

kirke, dernæst følger rundkirken i Østerlars. De mindste kirker som Ruts og Knuds kirker hører sammen med "herredskirkerne" (Klemens, Å, Vestermarie og Østermarie kirke) sandsynligvis til de ældste langkirker.
Der er dog åbenlyse dateringsproblemer; helt afklaret bliver diskussionen næppe, førend det én dag lykkes at træringsdatere det tømmer, der findes i kirkerne. Indtil videre er de vigtigste holdepunkter for en datering de fund af mønter, der er gjort ved nedrivninger eller ombygninger af kirkerne. I de fleste kirker er de ældste mønter slået under Knud 6. (1182-1202). I Østerlars rundkirke er der fundet to mønter fra Valdemar 1., slået omkring år 1157. Mønter, fundet under alteret i Nylars fra Valdermar 2.'s tid (1202-1241) og i Østermarie fra Erik Plovpennings tid (1241-1250), er blevet taget til indtægt for stenkirkernes datering til den første halvdel af 1200-tallet.

Sogneinddelingen er en kirkelig (gejstlig), administrativ inddeling inden for herrederne, jvf. fig. 7 og 13-14. I store træk antages den eksisterende sogneinddeling at være blevet gennemført omkring år 1135 efter indførelsen af tiende. Af kirketiendet gik 1/3 til bispen, 1/3 til sognepræsten og 1/3 til kirkebygningens vedligeholdelse.

Fordelingen med 4 sogne i de tre herreder og kun 3 i Østre herred og det, at "herredssognene" har dobbelt sognestørrelse, underbygger sammen med påvisningen af mindst to opgivne tidligkristne kirkegårde af ½ sognestørrelse, at sogneinddelingen må være et resultat af en overordnet planlægning.
Jordfordelingen til præstegårde og skove samt degnegårde må ligeledes være blevet reguleret på denne tid. De fleste præste- og degnegårde har været placeret op til eller tæt ved kirkerne, jvf. fig. 60. Der er dog iøjnefaldende undtagelser, hvor andre gårde ligger tættere på kirken som f.eks. Vestergård i Vestermarie, Vestergård i Østermarie, Kannikegård ved Å kirke, jvf. fig. 72, Vellensgård ved Ny kirke, Dammegård i Pedersker, jvf. fig. 18, og Lindesgård ved Olskirke, jvf. fig. 27.
Spor fra selve bygningsarbejdet, håndværkerbygninger og kalkovne, som der er påvist ved borgene, er endnu ikke påvist i tilknytning til nogen af kirkerne. Der er ved flere af kirkerne fundet bebyggelsesspor fra tidlig middelalder, der viser, at kirkerne ikke altid har ligget så isoleret, som de idag fremtræder, jvf. Kort 3.2. Netop den manglende moderne bebyggelse gør det - bortset fra Å kirke - muligt næsten uhindret at foretage nye arkæologiske undersøgelser tæt op til kirkerne.

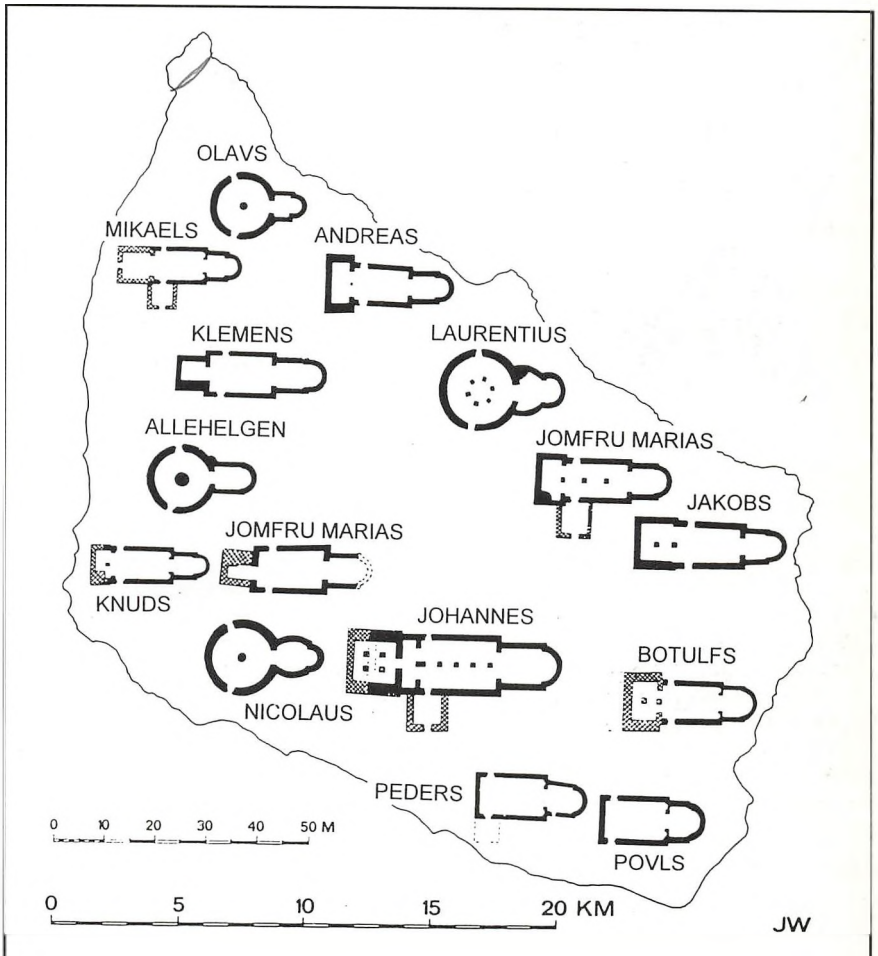

Fig. 12. De romanske landsognekirker og deres skytshelgen-navne. Tegning efter J. Wienberg.
Stenkirkerne blev opført i 11-1200-tallet, efter at der fra ca. 1135 indførtes kirketiende. Et væsentligt argument for at indføre kirketiendet var netop behovet for at oprette byggekasser til det omfattende og kostbare stenkirkebyggeri.
Bornholmerne betalte desuden en særskat til opførelsen af Sct. Laurentius domkirken i Lund og til opførelsen af Knud den Helliges kirke i Odense.
Det er næppe tilfældigt, at Å kirke med dens placering ved flere helligkilder er blevet indviet til Johannes Døberen, eller at den største af rundkirkerne er blevet en Sct. Laurentius kirke.

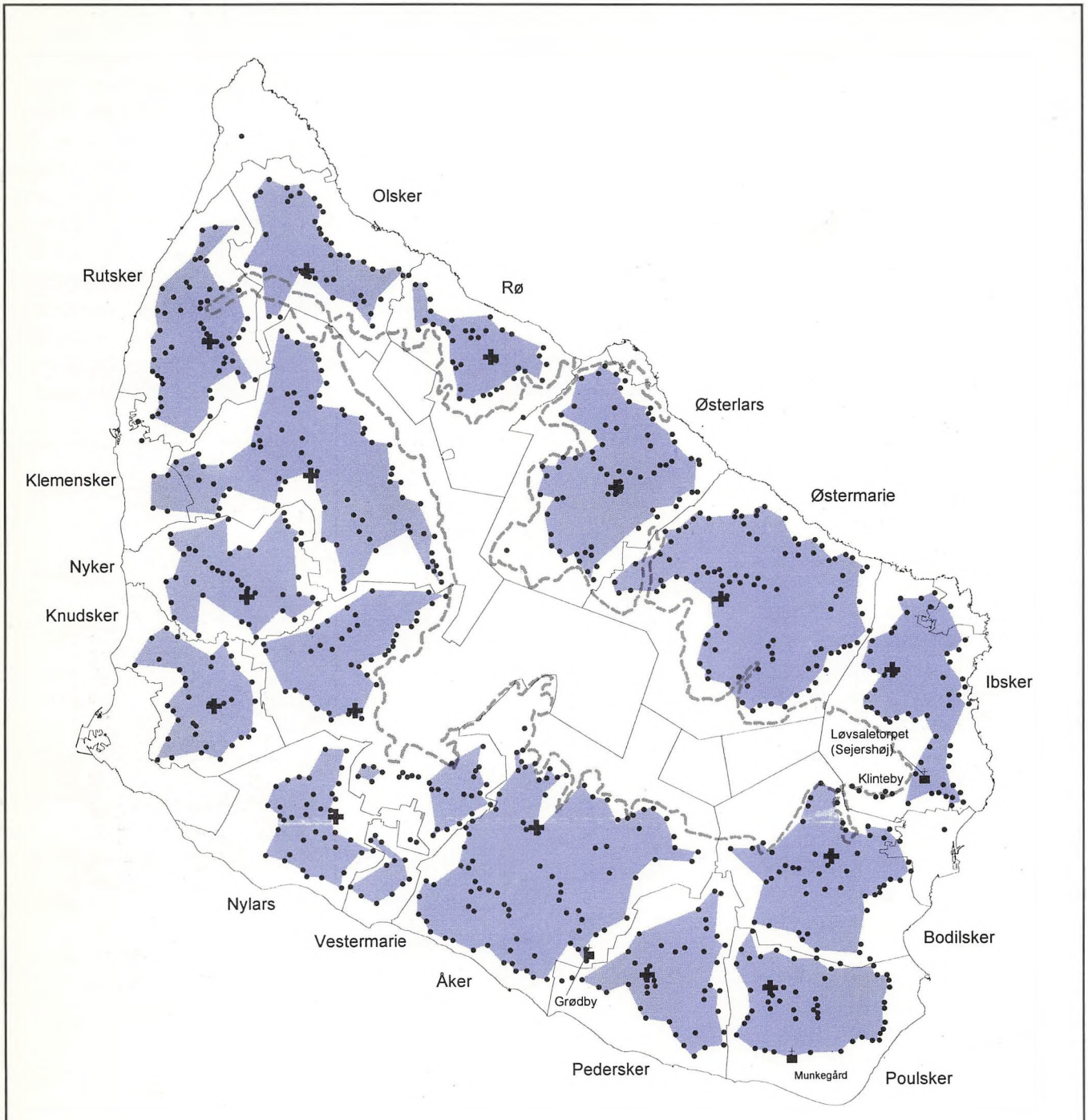

Fig. 13. Sogneinddelingen med angivelse af sognekirkernes placering i forhold til den eksisterende gårdbebyggelse. Nogle af kirkerne ligger midt i eller for enden af en gårdrækkebebyggelse. Rø og Ibs kirke ligger isoleret i nogen afstand fra den almindelige bebyggelse, Østermarie og Å kirke ligger også isoleret, blot knyttet til en enkelt gård.
Med et gennemsnit på 60 gårde pr. kirke er de bornholmske sogne meget store, både set i forhold til de skånske og til dem på Gotland, hvor der i gennemsnit er henholdsvis 35-40 gårde og 15-20 gårde pr. kirke. 1:200.000

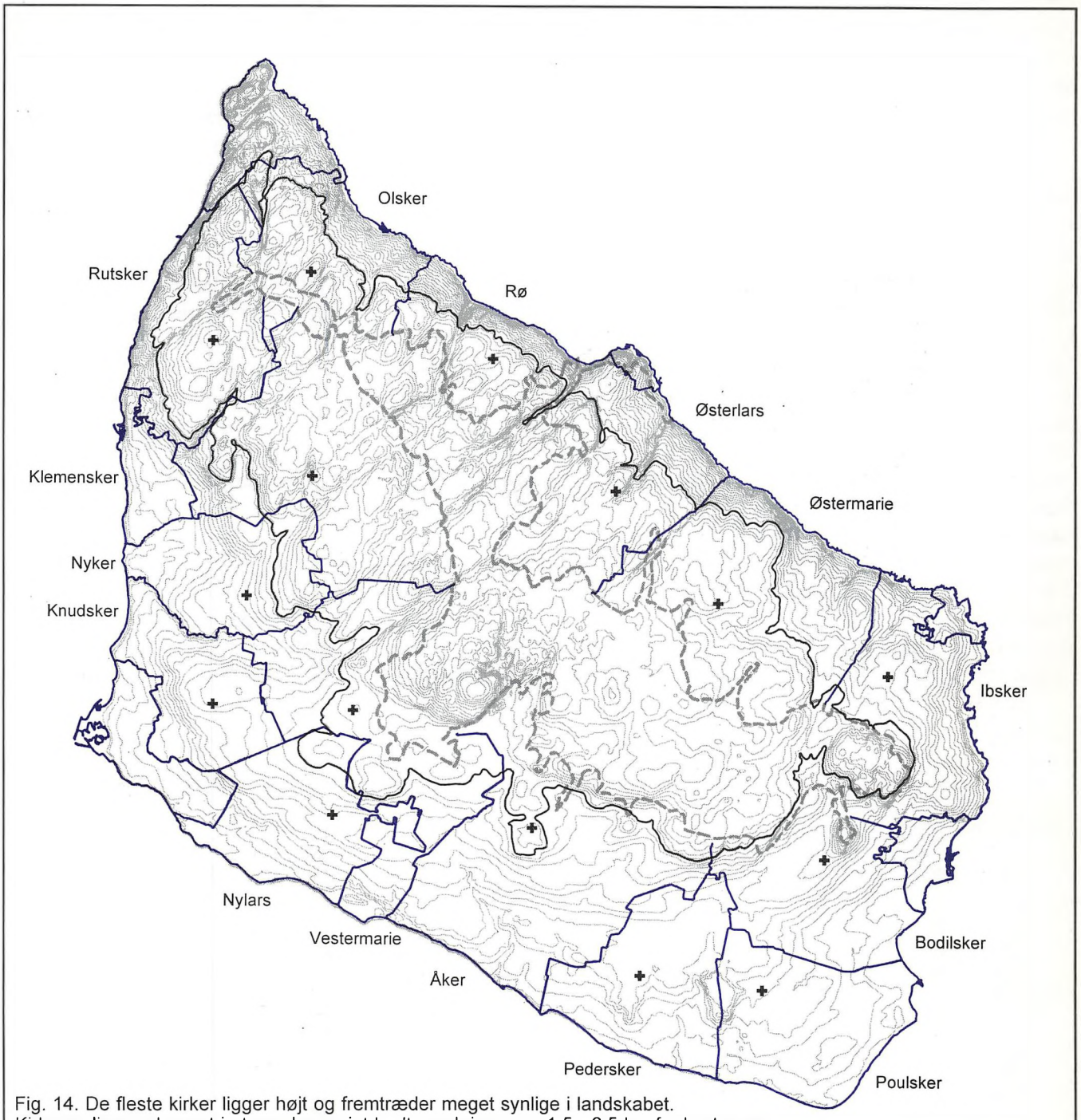

Fig. 14. De fleste kirker ligger højt og fremtræder meget synlige i landskabet.
Kirkerne ligger placeret i et regelmæssigt bælte omkring øen, 1,5 - 6,5 km fra kysten og med en indbyrdes afstand af 3,5 - 6,5 km. Bortset fra Vestermarie har alle sognene en naturlig adgang til havet. 1:200.000

Gravskik

De kristne blev gravlagt med hovedet mod vest og ansigtet let hævet mod øst, således at personen kunne se Jesus, når han på Opstandelsens Dag genopstod sammen med den opstigende sol i øst. Armene placeredes langs kroppen. Gravdybden var oftest ca. 60 cm (1 alen). Kvinderne gravlagdes i nord, mændene i syd, jvf. fig. 10, en kønsopdeling der bevaredes indtil Reformationen (1536). Tilsvarende var kirkeskibet opdelt i en nordlig kvindeside med en selvstændig kvinde-/norddør og en sydlig mandsside med en syddør.

Gravlægning inde i kirken var forbeholdt socialt og økonomisk betydningsfulde personer. Kirkens ejere og beskytter blev ofte gravlagt i kirkens vestparti eller tårn, medens kirkens præster gerne placeredes nær alteret og i kirkens kor.

Helligkilder

I den katolske middelalder optog kirken kildekulten, en kult ved kilderne, der har været benyttet tilbage i hedensk tid. På Bornholm findes 55 navngivne kilder, heraf anses de 9 for at være helligkilder, jvf. Kort 3.3.

Ved Å kirke kendes 7 kilder, hvoraf to betegnedes som helligkilder. Kirken er opført 300 m fra helligkilderne Lappetræskilden (Pengekilden) og Stokkekilden. De hellige kilder i Åkirkeby er sandsynligvis forklaringen på, at Å kirkes værnehelgen er blevet Johannes Døberen, ham der stod for renselsen ved vand. Også Østermarie kirke og Ibs kirke er blevet placeret nær kildevæld. I Østermarie ligger kildevældet kun 25 m V for kirkens tårn. Ved Ibs kirke findes Præstekilden 200 m SØ for kirken. Ud fra deres placering på skrånende terræn kan Østerlars, Ols, Nylars og Rø kirker ligeledes have været placeret ved kildevæld; i tilknytning til kirkerne findes der endnu bevaret damme, jvf. fig. 27.

Bebyggelsen

Bornholms karakteriske bebyggelsesstruktur med enkeltgårde struktureret i lange gårdrækker og i små bygder med by-betegnelser kan føres tilbage til tidlig middelalder, fig. 19.

Kendskabet til landbebyggelsen i tidlig middelalder er gennem de seneste år blevet væsentligt forbedret. I dag kendes henved 250 tomter ofte med rige affaldslag med drejet, hårdt brændt "Østersø-keramik", også kaldet slavisk eller vendisk keramik. Desuden kendetegnes mange af pladserne ved at være relativt fundrige på metalgenstande og ved at have velbevarede møddingslag.

Den egentlige årsag til, at der findes så mange tomter, er, at der inden for tidsrummet 1000-1200 skete to større bebyggelsesskift. Det første gennemføres i løbet af 1000-årene, hvor et stort antal gårde om- eller nyanlægges. Det andet skifte sker omkring år 1200, hvor de fleste gårde flyttes til det sted, hvor de er placeret i dag. Fig. 20-21.

Kongens og kirkens tilstedeværelse har været meget synlig i middelaldersamfundet og medført et stigende skattetryk. Samtidig med en massiv befolkningstilvækst kan det forklare behovet for produktionsudvidelser med nyrydninger og opdyrkning af hidtil uudnyttede arealer og de omfattende gårdflytninger tilfølge. Ændringer, der har medført, at gårdene er blevet placeret mere hensigtsmæssigt i forhold til den nyindtagne jord.

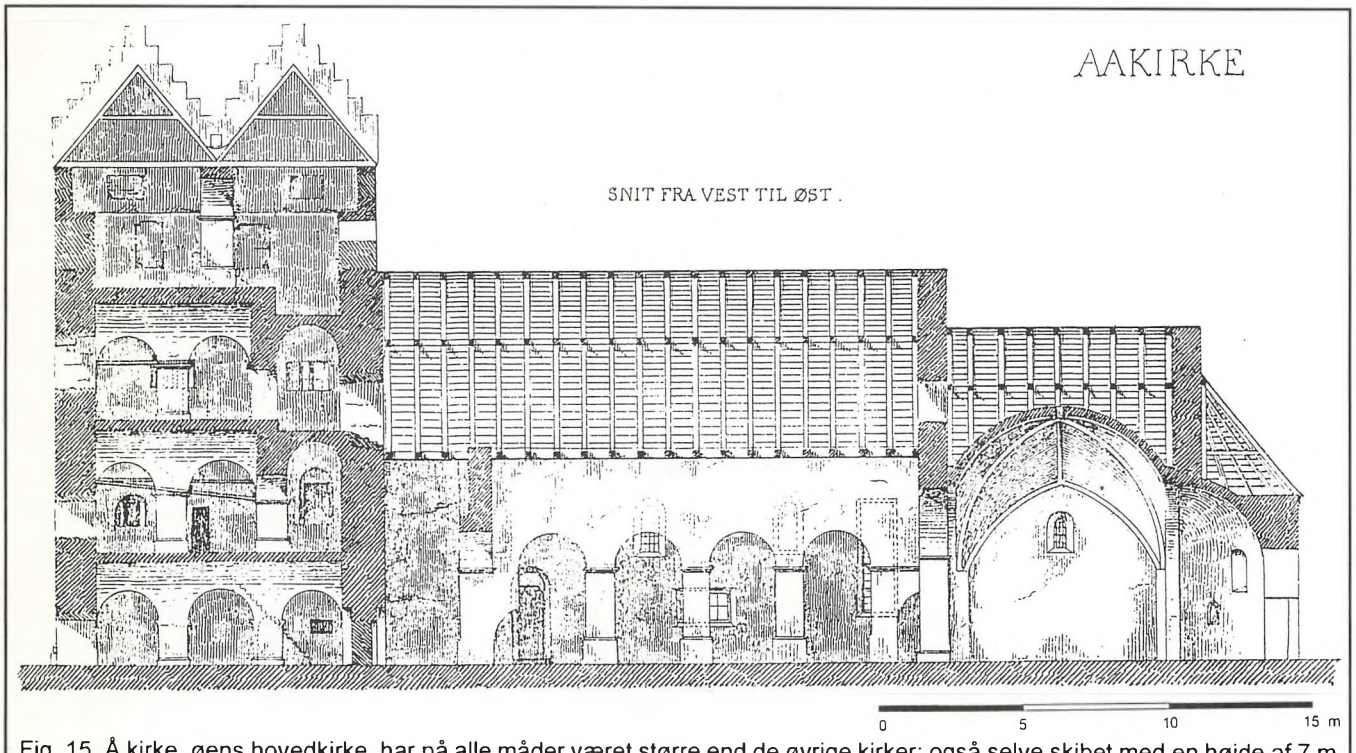

Fig. 15. Å kirke, øens hovedkirke, har på alle måder været større end de øvrige kirker; også selve skibet med en højde af 7 m har været ca. 1 m højere end gennemsnitshøjden på de øvrige kirker. Tegning E. Blichfeldt 1874.
Som den eneste af øens kirker har Å kirke haft herskabstribune i vestenden af skibet. Å kirkes tårn er med en højde på 17,5 m og med en rektangulær grundplan på 13 m N-S x 11 m Ø-V højere end Manteltårnet på Hammershus. Manteltårnets grundplan måler dog 13 x 13 m, i lybækkertiden blev tårnet næsten lige så højt som Å kirkes.

Trods de omfattende bebyggelsesændringer forbliver bebyggelsesstrukturen med enkeltgårde i gårdrækker uændret. Dog er der antydninger af, at antallet af bebyggelseskoncentrationer med 3 tætliggende gårde, jvf. fig. 2 og 21, er blevet stærkt reduceret, dvs. gårdene er udflyttede.

På mange måder virker bebyggelsen reguleret, men der foreligger endnu ingen undersøgelser, der kan bevidne, om gårdtofterne har været indhegnede og regulerede efter deres skattegrundlag (bol), som det kendes fra det gammel-danske område samt fra Øland og i Upland, jvf. Skånske Lov, appendiks, Kap. 26.

Når det gælder kendskabet til middelalderens byggeskik, er der dog, trods enkelte udgravninger, ikke fremkommet væsentligt ny viden, primært fordi udgravningsfelterne har været for små til at afdække hele huse. Til gengæld har flere middelaldergårde ladet sig registrere fra luften. Især på de lettere jorder på Sydbornholm har det i de tørre somre 1989-92 været muligt pga. vækstforskelle i afgrøderne at dokumentere flere middelaldergårde, jvf. fig. 18 og fig. 22. Der kan på denne baggrund påvises to typer langhuse.

Fig. 16. Døbefonten i Å kirke er fremstillet af den gotlandske stenmester Sigrafr kort før år 1200. På fontens sider gengives bibelske scener, der kommenteres med en indskrift i runer. Tegning M. Petersen.

Fig. 17. Paulus-figur på undersiden af korsbuens slutsten i Pouls kirke. Med runeskrift er der på strålekransen skrevet "Paulus". På tavlen står "Tufi gjorde". Tegning M. Petersen.

Vikingetidens krumvægshuse bygges fortsat ind i 1100-tallet, men afløses derefter af rektangulære langhuse. Stolperne kan stadigvæk være jordgravede, men oftere ses væggene placeret på stenfundament, og de tagbærende stolper placeres på syldsten. I modsætning til landbebyggelsen kendes der endnu næsten intet til kystbebyggelsen. Både Rønne og Hasle, der har givet navne til herrederne, må sammen med Åkirkeby formodes at have udgjort bymæsssige bebyggelser. Flere fiskelejer og handelspladser måtte forventes at være blevet anlagt på denne tid, men kun få arkæologiske undersøgelser er hidtil blevet udført. Endnu er det kun fiskeboderne ved Grynebæk, Sandkås Odde og ved Flisebæk S for Årsdale, der har kunnet dateres til tidlig middelalder, jvf. Kort 3.2.

Befolkningsforhold

Inddelingen af øen i 4 omtrent lige store herreder antagelig engang i vikingetiden ser efter sikre folketalsmålinger i 1787 og 1801 også ud til at have kunnet være en 4-deling af øens befolkningsantal, jvf. fig. 6 og fig. 23. Omkring år 1000 har der anslået levet omkring 2.500 mennesker i hvert herred.

Fig. 18. Peders kirke og Dammegård i Pedersker. Omkring Peders kirke findes der spor af en tæt bebyggelse af gårde og palisadehegn/skelgrøfter fra vikingetid/tidlig middelalder. Muligvis har der også på Bornholm været en tæt relation imellem kongsgårde og kirker. 1) Treskibet rektangulær hustomt fra tidlig middelalder. 2) Tidlig middelaldertomt hvori en guldring med ametyst, lig ærkebiskop Absalons ring, blev fundet i 1991. 3) Hus af Trelleborg-type med sølvskat af arabiske dirhem, brudsølv og thorshammer undersøgt 1994. Luftfoto taget juni 1990 af K. Rasmussen.

Fig. 19. Gårdsamlinger med by-navne.
By betyder bolig eller beboet område. På Bornholm findes over 60 stednavne med by-betegnelser, flere er dog af nyere dato som Bjørnebyen i Klemensker og Nyby ved Åkirkeby. Ikke alle af de gamle bygder har fået by-navne som f.eks. Døvre, Slamre, Smørenge og I Risen.
Ud fra en definition af, at enkeltgårde skal ligge mindst 200 m fra nærmeste nabo, findes der mange gårde på Bornholm, der ikke kan betegnes som enkeltgårde. Flere gårde ligger ganske tæt, og mange af disse gårdsamlinger betegnes derfor også som byer, selvom landsbyer i traditionel forstand med dyrkningsfællesskab ikke kendes fra Bornholm. 1:200.000

Samfærdsel, erhverv og økonomi

Bornholms gunstige beliggenhed ved de internationale handelsveje i Østersøen havde i middelalderen stor betydning for erhvervsforhold og økonomi. De arkæologiske fund vidner om stor velstand, og i Adam af Bremens beretning fra omkring år 1070 omtales Bornholm som Danmarks mest besøgte havn og en sikker ankerplads for de skibe, der sejler østpå mod barbarlandene og Grækenland.

Især i den sidste halvdel af 1100-tallet og i årtierne efter 1200 øgedes produktionen og vareudvekslingen i hele Nordeuropa. Landbrugets metoder forbedredes, sildeeksport blev mulig, takket være en ny saltningsteknik, og de nordtyske handelsbyer blev grundlagt. I Danmark anlægges kystbyerne formentlig først efter 1185, hvor de vendiske sørøvere var blevet nedkæmpet.

Bornholmerne har også deltaget i den rige handel, således omtales bornholmere blandt købmændene i Slesvig stadsret fra omkring 1200.

Som bymæssig bebyggelse med håndværk og handel må Åkirkeby antages at være ældst, men der mangler helt arkæologiske undersøgelser i byen. Selvom vareproduktionen og håndværk bliver mere specialiseret, produceres og forarbejdes de fleste genstande fortsat lokalt. Pottemagere og smede ser ud til at være nogle af de første håndværksfag, der skiller sig ud. Ved Gl. Skovgård i Olsker, ved Skåningehøj i Klemensker og ved Ndr. Stensebygård i Bodilsker er der påvist spor af smedjer. I Stenseby havde smeden også støbt med sølv. Borgene har antagelig haft deres egen stab af håndværkere.

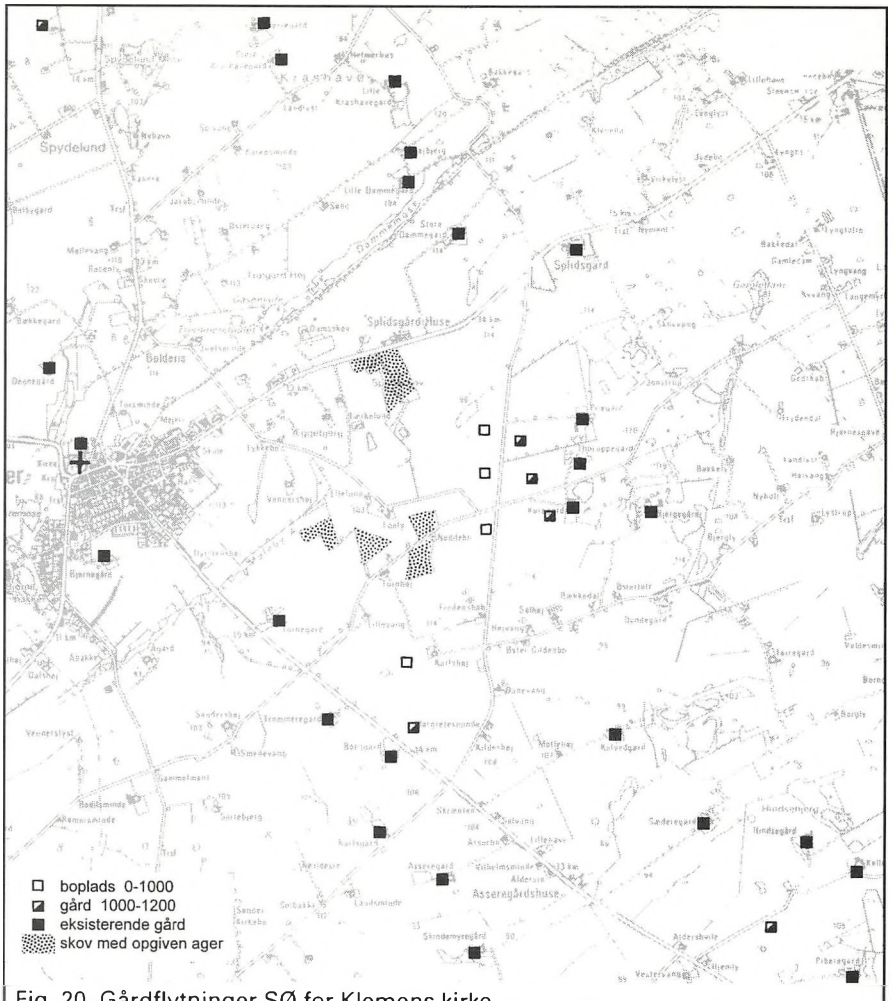

Fig. 20. Gårdflytninger SØ for Klemens kirke.
Det store antal tomter fra tidlig middelalder skyldes bl.a., at de er meget nemme at finde. De fleste pladser findes i nærheden af den eksisterende gårdbebyggelse - ofte er det ligefrem muligt at afgøre, hvilken eksisterende gård en given tomt kan knyttes til.
Ofte kan bopladserne ses på lang afstand, fordi de ligger på højdedrag, hvor jorden er helt sortfarvet af trækul. Det betyder, at bopladserne let kan ses ved markrekognosceringer, på flyfotos eller lader sig afsløre ud fra landmændenes gødningstal, hvor forhøjede fosfatværdier tit skyldes nedlagte eller flyttede gårde fra tidlig middelalder.
Tomterne kan også være navngivet »gammel stedel« eller blot stælen, gammeltoft eller toften. Ligeledes optræder betegnelsen huseng. Mange af disse stednavne refererer til tomter fra tidlig middelalder.

På Lilleborg er der ud over spor af en smedje fundet råmaterialer og halvfabrikata til fremstilling af genstande og redskaber af ben og hjortetak.

Gårdene producerede korn og animalske produkter. For at beskytte dyr og afgrøder findes der fra tidlig middelalder ofte hele systemer af skelgrøfter omkring gårdene. Fig. 24.

Princippet med hegningen af udmarken må være meget gammel, sandsynligvis vil den kunne tilbageføres til forhistorisk tid. Bestemmelser om hegning findes omtalt i Skånske Lov, jvf. appendiks, Kap. 33, 105 og 113.

I forbindelse med arkæologiske undersøgelser af bopladslag fra tidlig middelalder findes der som nævnt næsten altid bevaret affaldslag med dyreknogler. Af hus-

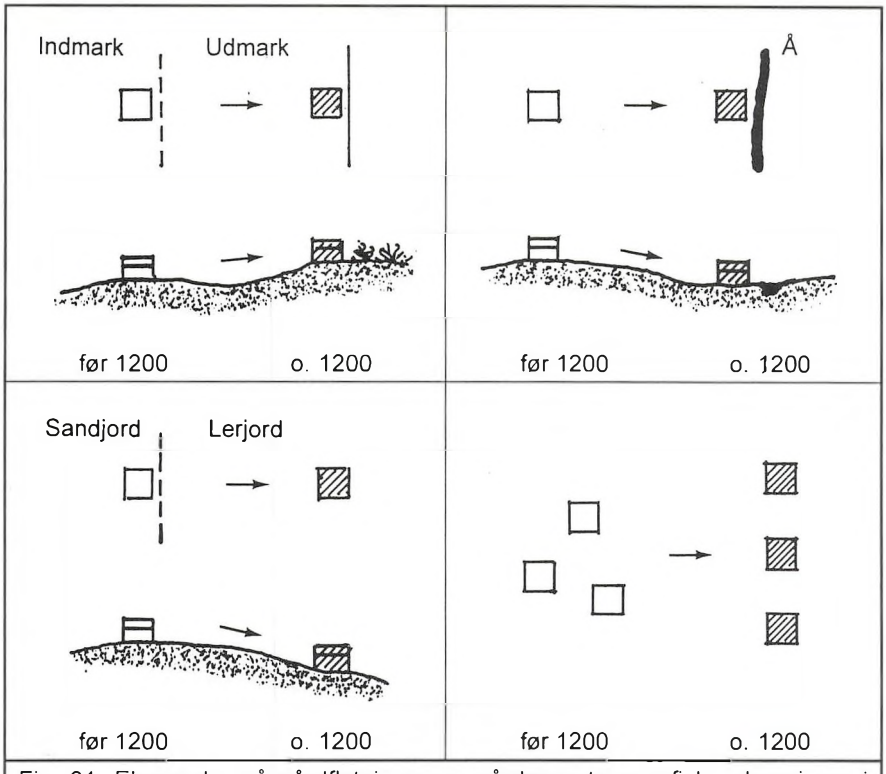

Fig. 21. Eksempler på gårdflytninger og gårdenes topografiske placeringer i tidlig middelalder. De mange enkeltgårde på Bornholm har været betinget af de naturgeografiske forhold, men på Sydbornholm kunne der meget vel have været anlagt sluttede landsbyer, som de kendes fra Skåne.

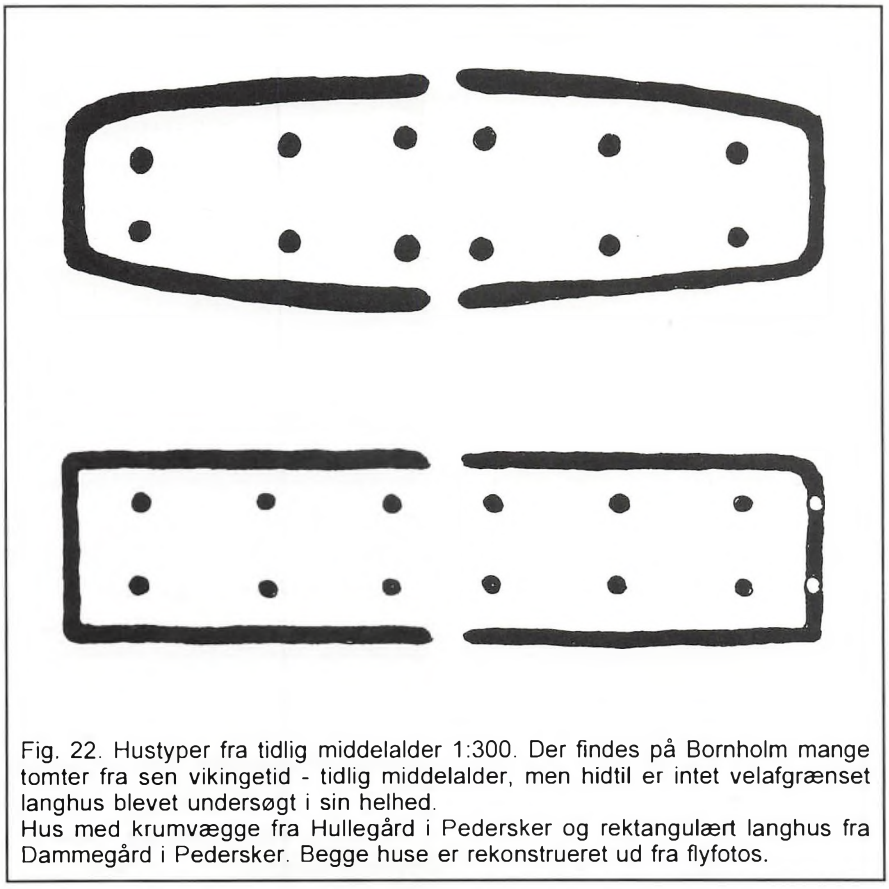

Fig. 22. Hustyper fra tidlig middelalder 1:300. Der findes på Bornholm mange tomter fra sen vikingetid - tidlig middelalder, men hidtil er intet velafgrænset langhus blevet undersøgt i sin helhed.
Hus med krumvægge fra Hullegård i Pedersker og rektangulært langhus fra Dammegård i Pedersker. Begge huse er rekonstrueret ud fra flyfotos.

dyr er der fundet knogler af hest, kvæg, svin, får/ged, gæs og høns. Af vildt jagedes krondyr, rådyr, agerhøns, ræv og skovmår. Fra Jomfrugård i Poulsker og Lilleborg i Almindingen er der også bevaret forkullede korn og frø, der fortæller, at man især dyrkede byg og rug, men også havre, hestebønner, sæddodder samt blegbladet pileurt indgik i afgrøderne på denne tid.

Vandmøller

Fra og med 1000-tallet bliver der importeret mange drejekværne af granatglimmersten, muligvis fremstillet i Norge. De er nemme at identificere og hører sammen med den drejede Østersø-keramik til de mest karakteristiske fund ved lokaliseringen af bebyggelser fra tidlig middelalder.

De fleste kværnsten har været 40-50 cm i diameter og 5-10 cm tykke. De har dels været benyttede som håndkværne, men mange af dem har fordybninger til spændplader/ankre, der tyder på, at de har været benyttede i vandmølleanlæg.
Flere tidlig middelalderbebyggelser er også placeret så tæt på et åløb, at det må have været en vandmølle, der har bestemt gårdens placering, jvf. fig. 21.

Mange vandmølledæmninger antages oprindelig at være blevet anlagt i middelalderen, hvor vandmøllen har kunnet male korn til at dække flere gårdes behov.
I 11-1200-tallet må vandmølleanlæg over hele landet være blevet så almindelige, at der opstod et behov for at lovgive herom. Således findes der i Skånske Lov fra ca. år 1210 regulativer om mølledamme, jvf. Kap. 125 i bilaget Skånske Lov.

Fiskebodetomter
Fiskeriet har gennem hele middelalderen spillet en stor rolle. Retspraksis og stridigheder om fiskevand findes omtalt i Knytlingesagaen og Kap. 122 i Skånske Lov, jvf. appendiks. På Bornholm har de seneste undersøgelser af bopladser fra tidlig middelalder vist, at der blev fanget og spist store mængder fisk. De ældste fiskebodetomter stammer også fra denne tid, jvf. s. 24 og Kort 3.2.
De ældste fiskebodetomter kan være vanskelige at se i terrænet, ofte ligner de kun små runde eller ovale jordvolde. De findes i dag bevaret ved de små naturhavne, tæt ved et åudløb.
Fordi de er så vanskelige at identificere, kan de være mere udbredte, end hvad vi hidtil har haft kendskab til. Ved de arkæologiske undersøgelser af tomterne er der påvist sild, torsk, marsvin, gråsæl og grønlandssæl. Af havfugle havmåge, svartbag, havlit og skarv.

Veje
Færdselsvejene har som i dag naturligvis været tæt knyttet til bebyggelsesmønsteret. Knudepunkter som gårdrækker/bygder, kirker, borganlæg, tingsteder, stenbrud, fiskerlejer og landings-/handelspladser dannede udgangspunkt for det overordnede vejnet.Retningslinier for fællesvej findes berørt i Skånske Lov, jvf. appendiks, Kap. 29 og 30.

I tidlig middelalder, da borgene i Almindingen var i brug, blev der skabt mange hulvejsspor. Mange af disse er endnu bevaret. Hvor vejene passerede områder med blød bund, findes der stenbrolægninger. På disse steder kan der muligvis også være bevaret måtter af risfletninger.
Holzførster H. Rømer omtaler, at der ved den SØ-lige adgangsvej til Lilleborg, i forbindelse med tørvegravning, fandtes bropæle og risfletninger. Hvis de endnu er bevaret, burde det være muligt at C14-datere, eller endnu bedre træringsdatere, anlæggelsestidpunktet for broen. Men det er kun undtagelsesvis, der kan forventes at være bevaret organisk materiale, som kan datere vejsporene.
Ved vadesteder som f.eks i Døvredal i Bodilsker er det muligt at skelne vejenes relative tidsforhold, fordi de skærer og overlejrer hinanden, men en præcis datering kan der ikke sættes på dem.
Selv ved arkæologiske undersøgelser vil det ofte være vanskeligt at finde et tilstrækkeligt stort materiale til en datering. De yngste vejspor fra nyere tid vil dog i reglen kunne genfindes og udskilles ved at studere de ældste matrikelkort.
Endnu foreligger der kun en spredt registrering af hulveje. Opgaven kan forekomme enorm, men der burde tages fat på at udarbejde en mere systematisk registrant for at få et overblik over, hvilke muligheder der foreligger, både med hensyn til datering og bevaring af de bedste vejsystemer, jvf. fig. 51.

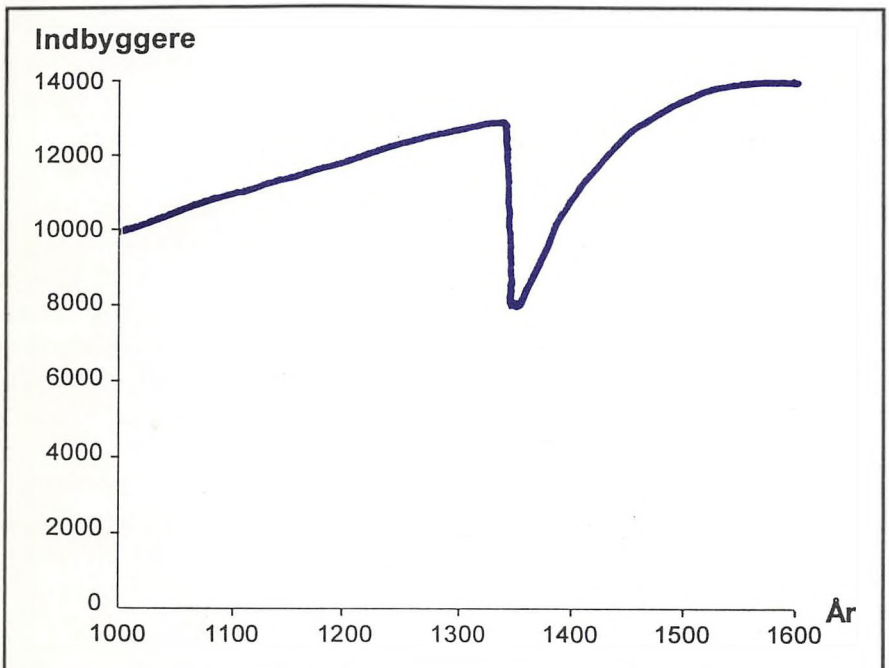

Fig. 23. Befolkningskurve 1000 - 1600. Tidlig middelalder var overalt i Europa en ekspansionstid med forøget produktion og befolkningstilvækst. Bedømt ud fra de mange bopladser, der er fundet fra denne periode, må denne befolkningstilvækst også have berørt Bornholm. Imidlertid rammes hele Europa i senmiddelalderen af en omfattende pestepidemi, Den sorte Død eller Digerdøden (1349-50). Flere bornholmske sagn beretter om, hvor omfattende dødsraten har været. I en af overleveringerne overlevede kun 2 mennesker, i en anden 10. Selvom disse tal må være stærkt overdrevne, må befolkningsnedgangen have været markant. Anslået er imellem 1/2 og 1/3 del af befolkningen døde inden for ca. ét år. Mindre pestepidemier fulgte, og befolkningstallet anslås først omkring år 1500 at have nået niveauet før den store pest.
Ud fra pestepidemierne i 1600-tallet skønnes befolkningstallet år 1600 at have været på ca. 14.000.

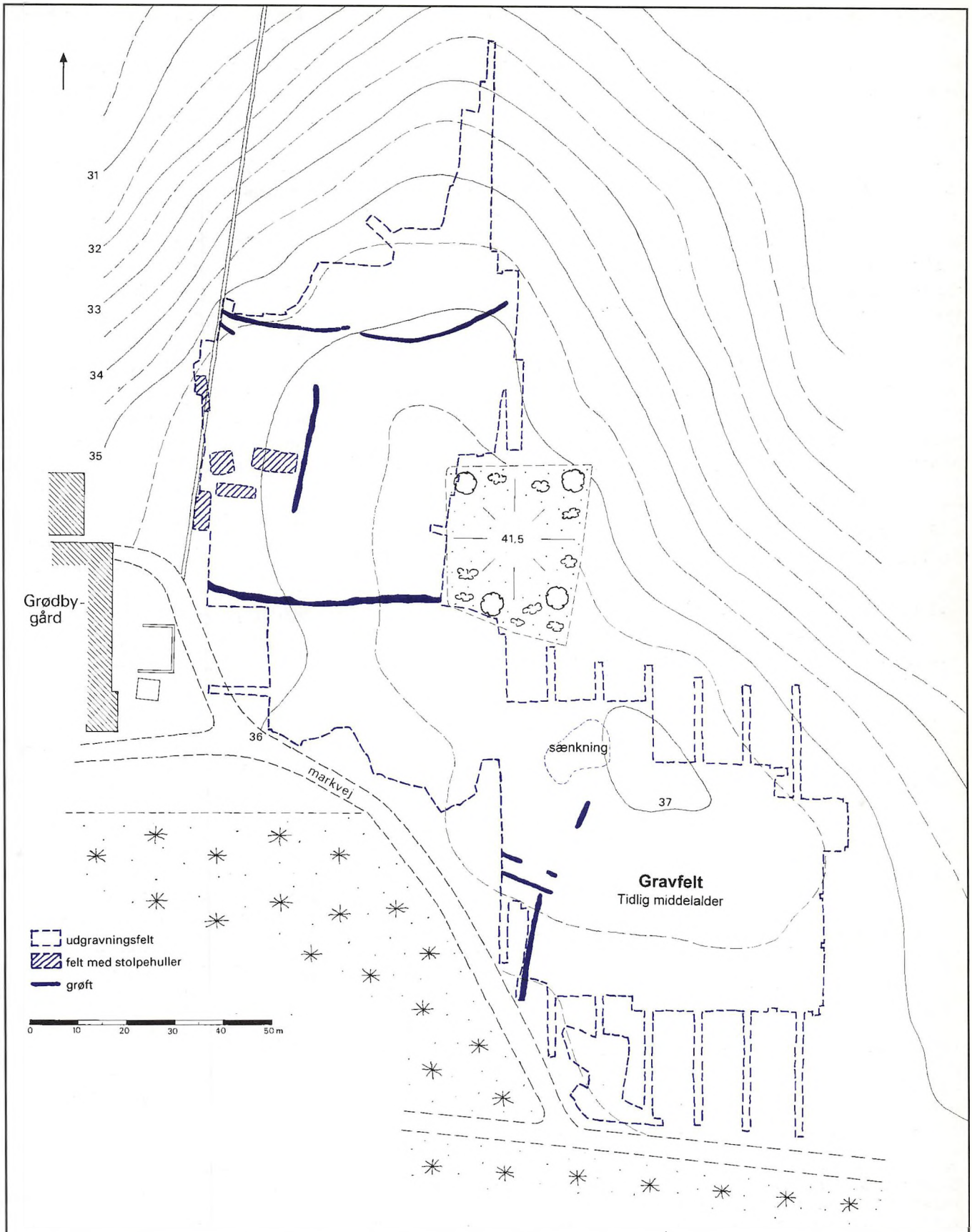

Fig. 24. Skelgrøfter og hegn fra tidlig middelalder fundet øst for Ndr. Grødbygård i Åker. Hegn er blevet opstillet for at beskytte afgrøderne mod løsgående dyr, og skellinier blev sat for at markere ejendomsretten til et bestemt område. Lignende skelgrøfter findes overalt i tilknytning til bebyggelser fra tidlig middelalder.

Fig. 25. Rundkirken i Nylars er blevet opført som forsvarskirke. Rekonstruktionstegning ved Charles Christensen (1940). Ifølge overleveringerne blev rundkirkerne befæstede for at modstå hedenske angreb. Lignende borgkirker opførtes på denne tid i Portugal og i Frankrig. I Kalundborg opførte Esbern Snare omkring år 1170 Vor Frues kirke som forsvarskirke. I Norden er der blevet opført omkring 25 rundkirker, de 4 rundkirker på Bornholm hører til de bedst bevarede. Forbilledet for rundkirkerne kan have været Den Hellige Gravkirke i Jerusalem, der indviedes i 1149. Muligvis er de bornholmske rundkirker blevet påbegyndt under ærkebiskop Eskil's tid (1138-77). Da der findes rester af indmuret tømmer i de fleste kirker, vil det sandsynligvis en dag lykkes at datere kirkerne mere præcist ved hjælp af træårrings-dateringer.

Fællesforvaltning

Selvom der på Bornholm ikke fandtes landsby-bebyggelser med dyrkningsfællesskab, har der, både med hensyn til kirkerne, men fremfor alt på forsvars- og retsområdet, været behov for en fællesforvaltning.

Organiseringen i såkaldte gilder har sandsynligvis eksisteret, siden sogneinddelingen blev etableret. Gilderne, der omtales på svenske runesten fra 1000-tallet, kan oprindelig primært have været en handelsorganisation. Kirkernes magasiner kan have tjent som pakhuse for gildernes deltagelse i Østersø-handelen.

På Bornholm har sognegilderne med sikkerhed haft administrative og ikke mindst forsvarsmæssige opgaver, jvf. Olsker sogns gildesskraae, s. 77.

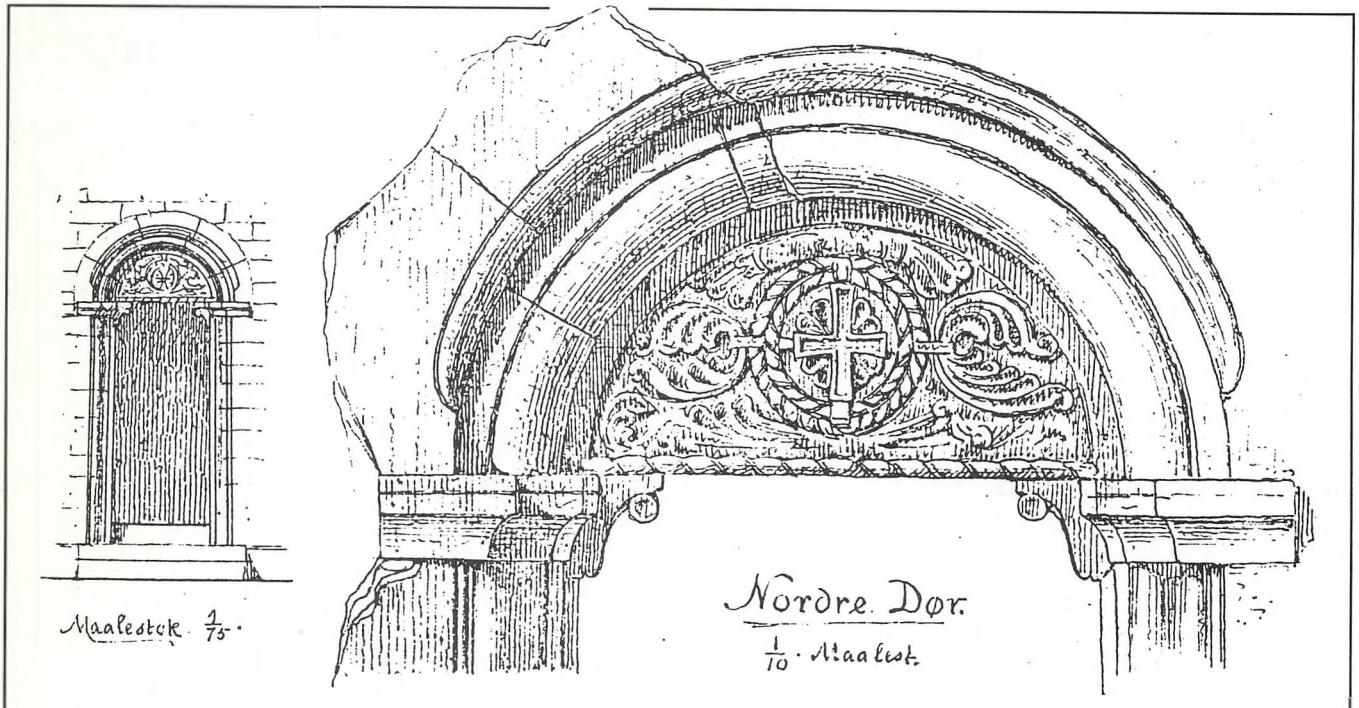

Fig. 26. Norddøren og portalen i Østerlars kirke. Tegning A. Clemmensen 1874. En undersøgelse i 1932 viste, at der var forskelle i mørtlen ved norddøren i Østerlars, således at døren måtte være indsat på et senere tidspunkt. Selvom der i 1955 blev rejst tvivl om denne slutning, forekommer det ikke sandsynligt, at en forsvarskirke oprindelig skulle været bygget med direkte adgang gennem syd- og norddøren, trods mulighed for spærring af dørene med bomhuller. Langt mere sandsynligt ville det forekomme, hvis der oprindelig kun havde været adgang til kirkerummet fra det mellemste stokværk, hvor der netop findes bevarede døråbninger. Oftest tolkes denne dør til alene at have tjent som indgang til magasinet.

Forsvar

På grund af øens beliggenhed har Bornholm siden oldtiden haft behov for et stærkt kystforsvar.

I Knytlingesagaen fortælles, hvordan kongens høvedsmand Blod Egil skulle sørge for øens søforsvar, og hvad der ellers påligger kongen. Egil levede på stormandsvis med lige så mange mænd/krigsfolk som kongen. Om sommeren lå han til stadighed på krigstogt og plyndrede i Vendland med 18 skibe. Efter at Knud den Hellige o. 1085 havde fået ham hængt for sørøveri, hans mænd dræbt, lemlæstet eller drevet ud af landet, blev Bornholm igen udsat for vendiske plyndringer. Knytlingesagaen beretter desuden, at der blev hærget meget i Danmark på kong Niels' tid (1104-1134) af hedninger fra Østerleden. Disse lå længe ude på krigtstogt om sommeren og udplyndrede købmænd eller landenes folk.

Indtil 1185 kom truslen især fra det pommerske område syd for Bornholm (Vendland), og indtil erobringen af Estland i 1219 og den tyske underlæggelse af Kurland i 1230 desuden fra de baltiske lande.

Der findes flere overleveringer fra Vestermarie og Ibsker om kurlændere. I Vestermarie findes Kurlænderdiget og Kurlænder-/Elisegård. I Ibsker skulle kurlænderne have afbrændt kystgårdene imellem Svaneke og Vaseåen, men de blev efter overleveringerne nedkæmpet i et slag østen Ibs kirke ved Sylten. Adskillige nedgravede sølvskattefund især fra 1000-tallet understøtter beretningerne om ufredstiderne. Heller ikke Grødby-bygden blev forskånet for voldshandlinger. En af de gravlagte fandtes med en jernpil i brystet, en anden med sværd- eller øksehug i nakken.

Behovet for et varslingssystem med bavne og et landeværn må have eksisteret ligeså længe som selve ledingssytemet, jvf. appendiks. Kongen må have haft en fast garnison af krigsfolk på Gamleborg og siden Lilleborg. For den almindelige befolkning har der næppe lokalt været megen beskyttelse at hente i kongens borg, der lå midt inde i Almindingen. Ved overfald har de været tvunget til at søge ud i udmarken eller søge beskyttelse i de gamle tilflugtsborge. Om Gamleborg i Paradisbakkerne fortæller en præsteindberetning for Bodilsker sogn i 1625, det "menes .., at Landets Indbyggere her har haft deres Tilflugt, naar Fjender var for haanden, og at de da bortdrev dem med smaa Haandstene, i de Tider, da Bøsser og Stykker (Kanoner) ikke var i Brug".

Ved en arkæologisk undersøgelse af borgen i 1948-50 genfandtes dynger af disse kastesten samt skår af Østersø-keramik, der viste, at borgen var blevet genanvendt i tidlig middelalder.

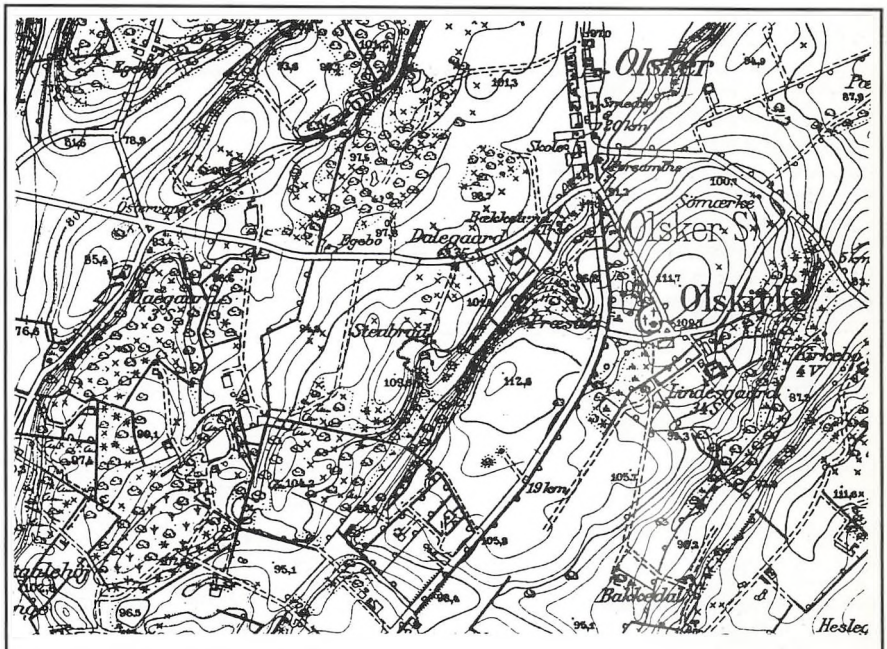

Fig. 27. Olufs/Ols kirke er placeret på en skråning neden for et højdedrag tæt op til et vådområde. I flere tilfælde er det lykkedes at påvise, at det højeste punkt i tilknytning til kirken har været bebygget i tidlig middelald Bortset fra Bakkegård/Agerbygård ved Østerlars kirke har disse bebyggel endnu ikke været mål for mere indgående undersøgelser. Geodætisk kort (1953). 1:20.000

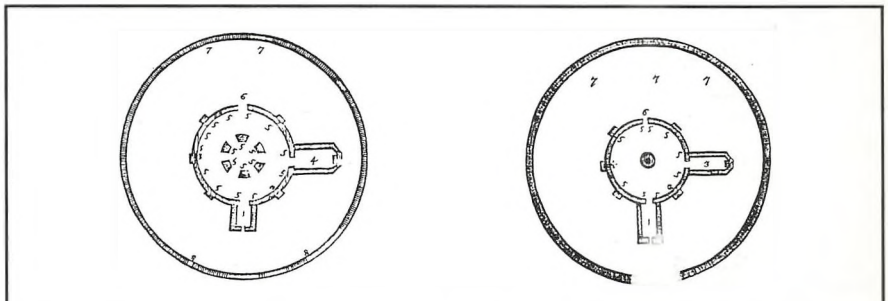

Fig. 28. Grundplaner af Østerlars og Ols kirker efter Resi 1676). Kirkegårdsdigerne, der som i Østerlars og ved Olufs kirker oprindelig har været helt runde, kan også have indgået i forsvaret, men hidtil er der ikke blevet påvist sikre spor af hverken volde eller voldgrave i tilknytning til nogen af kirkerne.

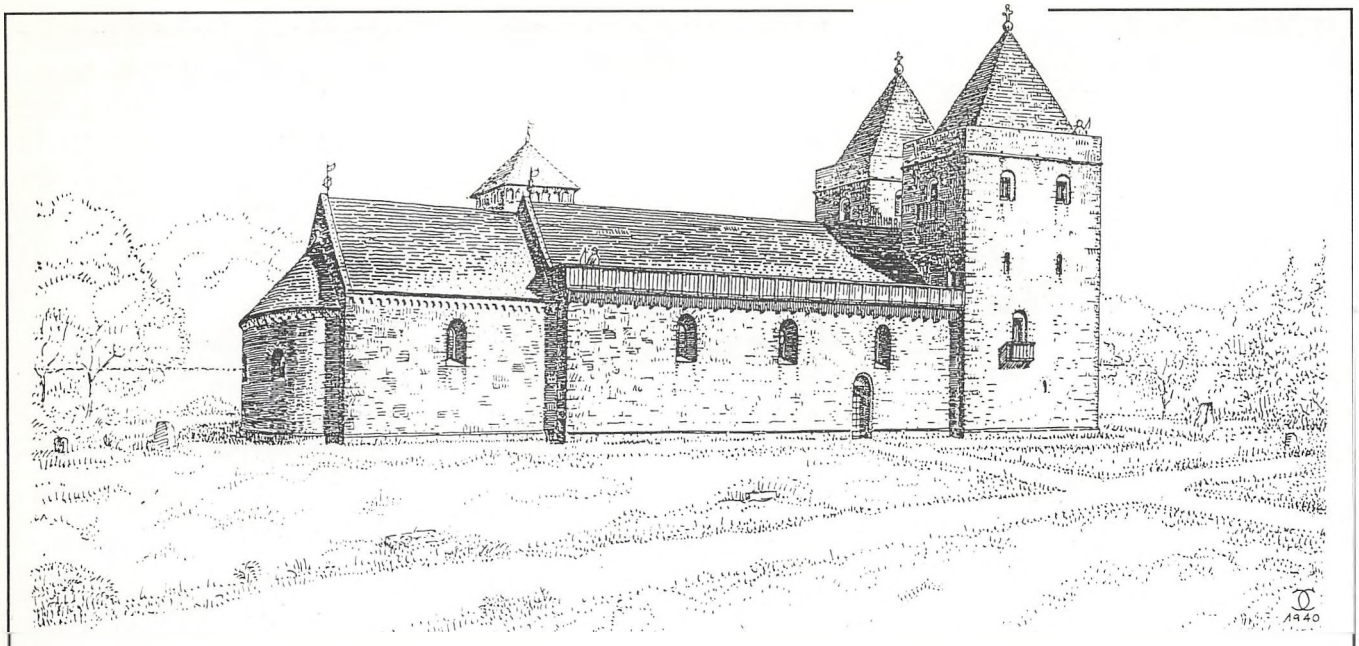

Fig. 29. Å kirke som forsvarskirke, rekonstruktionstegning ved Charles Christensen (1940). I alle kirker har der ved dørene været bomhuller til at spærre indgangene med. De bornholmske langkirker har været forsynede med kraftige vesttårn, der ligesom rundkirkerne både kan have tjent til beskyttelse af handelsgods, kirketiende og mennesker. Det er blevet fremhævet, at vesttårnene udelukkende har skullet tjene som magasin, men vesttårnet i Østermarie og muligvis også ved Bodils kirke har haft murtinder (krenelering). De fleste tårn har med sikkerhed kun haft adgang fra en spærbar dør ind til skibet. Enkelte tårn kan have være bygget samtidig med skibet, men flere er med sikkerhed opført senere, antagelig mellem 1200 og 1250. Kun Peders og Pouls kirker har været uden forsvarstårn. I stedet har befolkningen muligvis søgt tilflugt på jernalderborgen Ringborgen på Rispebjerg, der ligger midtvejs mellem kirkerne.

Forsvarskirker

Netop lokalbefolkningens sikkerhed kan have spillet en rolle i forbindelse med stenkirkebyggeriet, selvom de af middelalderarkæologer er blevet tolket som værende primært magasinkirker til opbevaring og beskyttelse af kirkens/sognets gods og naturalier. Der er fortsat enighed om, at rundkirkerne er bygget som forsvarskirker, men uenighed om, hvad de har skullet forsvare.

Bortset fra Ny kirke, der mangler det øverste, tredje stokværk, er rundkirkerne indrettet i tre afsnit: Nederst et kirkerum, dernæst et magasin eller naturalierum og øverst forsvarsanordninger. Fig. 25.

Ud fra enkelte møntfund og stildateringer af dørportalerne i rundkirkerne, er kirkerne blevet vurderet til først at være opført i begyndelsen af 1200-tallet, fig. 26. Andre mener fortsat, at de er opført o. 1150. Rundkirkerne er trods ydre ligheder forskelligt dimensioneret, også i højden. Højest er Østerlars med en murhøjde på 13 m, Ols kirke måler 12,5 m og Nylars 11 m i højden. Kirkegårdsdigerne, der ved Ols kirke og i Østerlars har været cirkulære, antages også for at have indgået i forsvaret, jvf. fig. 27-28.

Bortset fra Peders og Pouls kirker, har kirkerne også kraftige vesttårn, der kan have fungeret i forsvarsøjemed, jvf. fig. 29-30. Fremfor alt har Ruts kirke og Klemens kirke en udpræget forsvarsmæssig placering på markante højdedrag. Fig. 31.

Retsvæsen

Hvorledes retsvæsenet i tidlig middelalder i praksis har været organiseret på Bornholm, vides ikke med sikkerhed, men bestemmelser i Skånske Lov om tylvtered (tolvmandsed), jernbyrd og om, at herreds- eller sognemænd skulle skaffe klarhed i retssager, jvf. appendiks, Kap. 95, må også have været gældende på Bornholm. Det ældste landsting har efter overleveringerne ligget på bakkedraget syd for den gamle Tingsted Skole. Fig. 6.

Senere lå landstinget ved Å kirke, sandsynligvis øst for kirken, men oprindelig måske ved Stokkekilde. Ofte var der en nær sammenhæng imellem markedsplads og tingsted, og ikke sjældent lå der en kongsgård i nærheden af tingstedet. Kongsgården ved Å kirke kan med stor sandsynlighed have været Kannikegård, der indtil 1895 lå umiddelbart vest for kirken, jvf. fig. 72. Gården kom først under domkapitlet i Lund i år 1508.

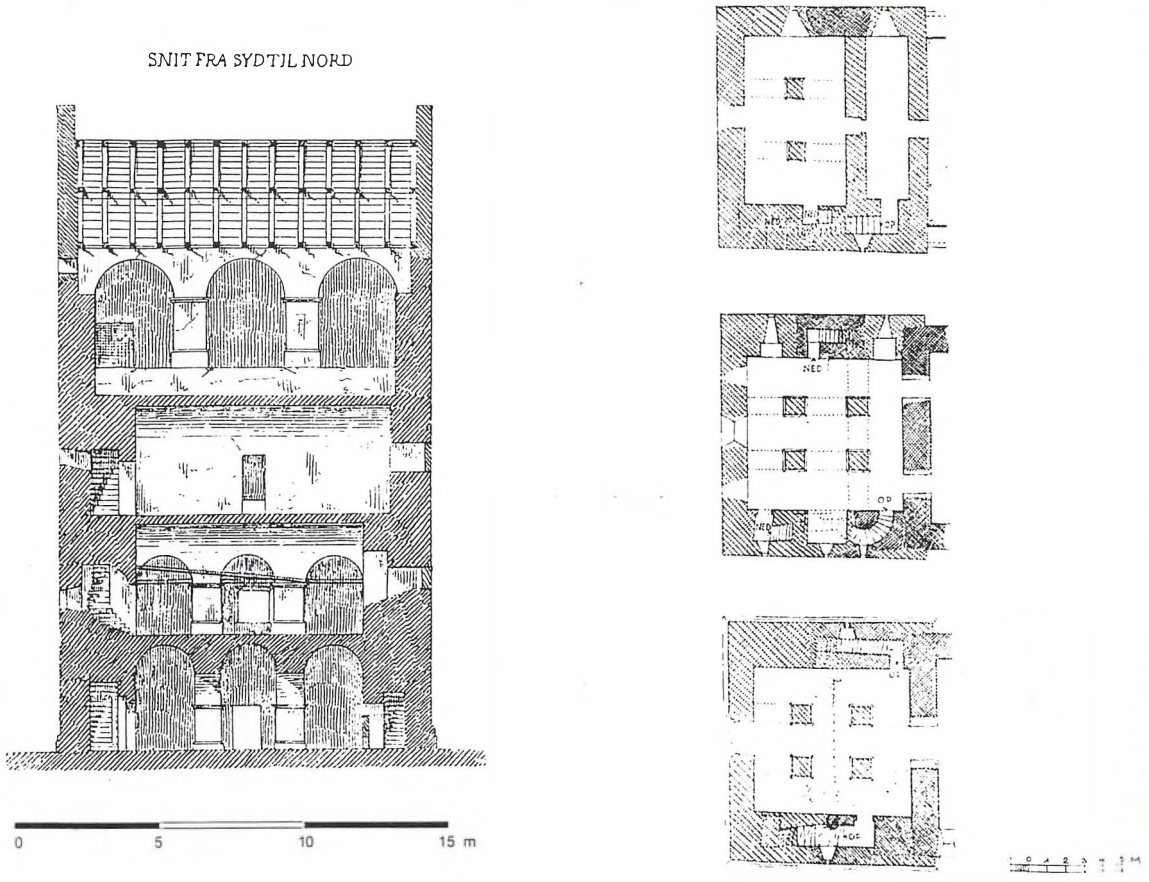

Fig. 30. De bornholmske kirkers tårnbygning (fæste) er meget forskelligt dimensioneret både i bredden og i højden, men de fleste er bygget med 3-4 etager. Tegning E. Blichfeldt 1874. Den rektangulære grundplan genfindes også i Bodils, Ibs, Østermarie og Rø kirker, der ligeledes har haft anselige tårn, 13-14 m høje og med en grundplan på 10,5-12 m (N-S) x 6-9 m (Ø-V). Kun i Knuds kirke har tårnet været mindre, 8 x 4 m. I Vestermarie, Klemens og Ruts kirker har tårnet været kvadratisk, i Rutsker 8 x 8 m, i Klemensker og Vestermarie 7 x 7 m. Tårnet til Vestermarie har med sine 15 m været øens næsthøjeste.

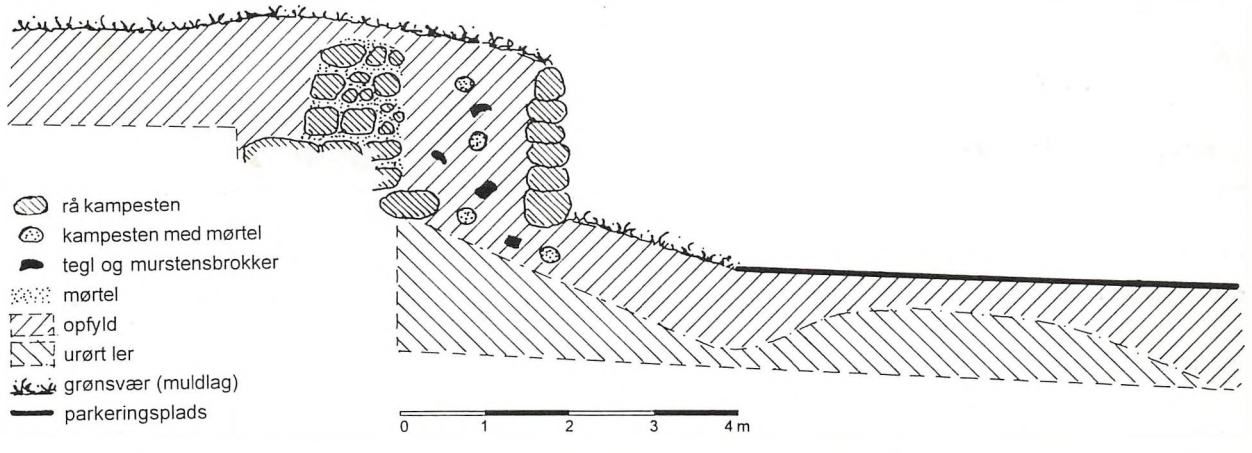

Fig. 31. Kirkegårdsdige og mulig voldgrav ved Ruts kirke. Ved indlægning af centralvarme i Ruts kirke i 1966 blev det fremkomne profilsnit registreret. Rentegning efter opmåling af Jørn Uffe Hansen.
Om Ruts kirke skriver Rasmus Pedersen Ravn i 1671 "Kirkegaarden, saa som den ligger paa en saare høj Plads, er paa alle Sider uden omkring som en Vold med Jord og Muld opkast til Gærdet, hvoraf Folket have sig udi fordum Dage for deres Fjender forsvaret, gjort dennem Skade og ere for deres Overvold beskærmede" (Ravn s. 149).

1:200.000

Kort 3.3. Kulturlevn fra sen middelalder, 1259 - 1525.

Signatur:
+ kirke
· gård
○ købstad
▲ kapel
★ helligkilde

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning . 1998

3.3. Sen middelalder, 1259 - 1525.

Magtforhold og styreform
Efter Lilleborgs ødelæggelse styres Bornholm fra ærkebispens borg Hammerhus. Fig. 32.
Hammershus blev sandsynligvis anlagt på et tidspunkt, hvor der var et tæt samarbejde imellem ærkebisp og konge, måske i forbindelse med korstogene mod Estland (1181-1219).
Efter 1252 udbygges Hammershus til at blive ærkebispens stærkeste borg.

Under de mange stridigheder mellem ærkebisp og konge i 12-1300-tallet om, hvilken myndighed der havde den overordnede magt, blev Hammershus flere gange indtaget af kongen, jvf. fig. 33, men indtil 1522 blev borgen og øen hver gang tilbageleveret til ærkebispesædet .

Efter Erik Menved i 1295-1303 havde beslaglagt ærkebispens gods, blev det sidste af øens herreder (Rønne herred) ved fredsslutningerne i 1303 overgivet til domkirken i Lund. Rønne var imidlertid siden 1266 pantsat til anden side, således at hele øen først fra 1327 kom ind under ærkebispen.

Efter i en periode at have været underlagt den svenske kong Magnus Smek generobredes Lund og Skåne i 1360 af Valdemar Atterdag. Domkapitlet overlod i 1361 Bornholm til den danske konge, for året efter, i 1362, at få den tilbageleveret mod, at ærkebispen skriftligt lovede at overlade Hammershus Slot og Bornholm til kongen på hans begæring, og at den mand, der fik den i forlening, måtte være en "som Kongen og vi kunne forlade os paa, Riget til Gavn; - saa længe vi Niels Ærkebisp og vore Efterkommere have Slot og Land i vor Haand og Raade og regere derfor, da skal det altid staa aabent for fornævnte Kong Valdemar og hans ganske Hus og Stamme" (Zahrtmann 1934 s. 92). Det var denne bestemmelse, Christian 2. i 1522 henviste til, da Bornholm endeligt blev frataget ærkebispesædet.
Gennem det meste af senmiddelalderen styredes Bornholm således fra Lund og Hammershus. Flere ærkebisper anvendte Hammershus som fast opholdssted. Både Jakob Nielsen Kyrning og efterfølgeren Niels Jensen Bildt døde på Hammershus, henholdsvis i år 1361 og år 1379. Fig. 34. Selve administrationen var overladt til en høvedsmand, der opkrævede told og afgifter af landets udførsler, leje af fiskebodetomter og almindelige skatter og afgifter af øens befolkning.

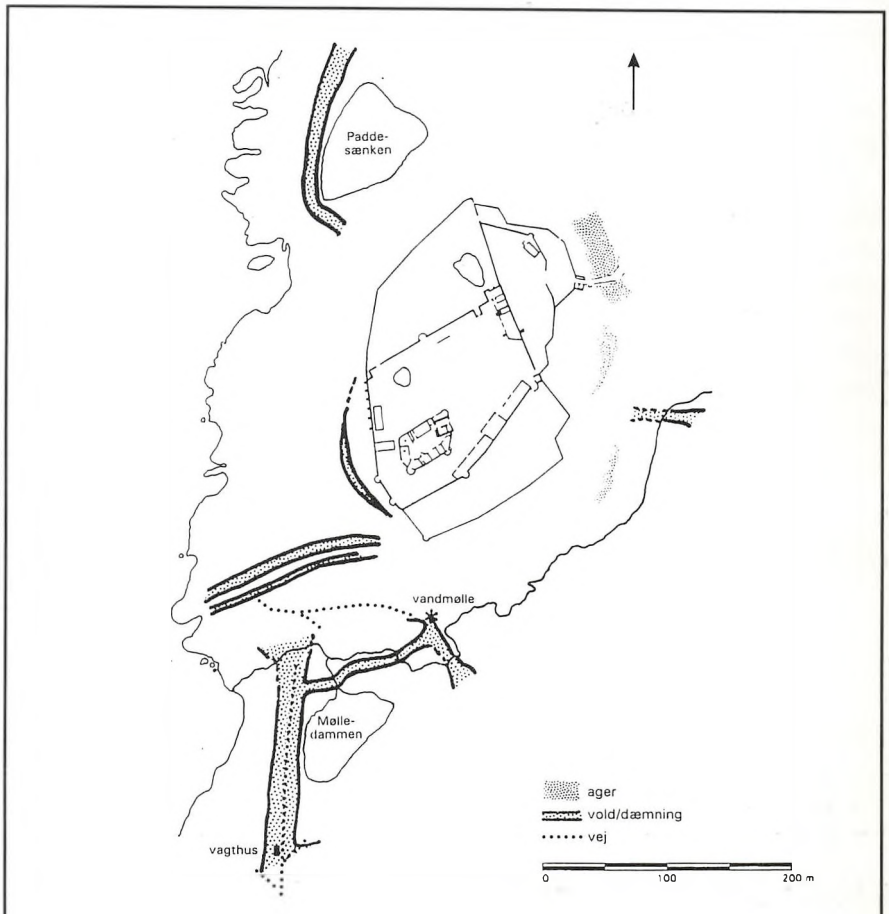

Fig. 32. Hammershus har været en stærk borg, men den har ikke været så uindtagelig, som overleveringerne tillægger den. Den er blevet indtaget adskillige gange, første gang i 1265. På borgens vestside findes der spor af forsvarsvolde, kun opført af sten og jord, som må tilhøre det ældste Hammershus. Hidtil er der ikke fundet genstande ældre end ca. 1250, men det skyldes antagelig primært, at Hammershus aldrig er blevet ordentlig arkæologisk undersøgt.
Anlæggets ældste murværk, Manteltårnet, og den indre ringmur er antagelig opført omkring år 1255. Arkitektonisk minder Hammershus om Lilleborg; dog er Hammershus kernetårn væsentlig større og udbygget som en donjon med forsvarstårn og herskabsbolig i ét.
Den indre borggård blev allerede i borgens ældste tid udfyldt med bygninger. Næppe meget yngre end borgkernen er den ydre ringmur, hvortil slutter sig den anselige magasinbygning, tårne og flere økonomibygninger. Forborgen mod Ø med landets eneste bevarede middelalderlige borgbro og forborgene mod N og S stammer fra 1300-årene.

Kirker og kapeller

Gennem senmiddelalderen voksede kirkens indflydelse og dens institutioner. Flere landsognekirker fik tilbygget våbenhus. De fleste af de karakteristiske fritstående klokketårne med stenfundament antages også opført efter 1250. Kirkerummene forsynedes med kalkmalerier. Klemens kirke fik stjernehvælvinger, men ellers ændredes kirkerne ikke væsentligt. Fra landkirkerne er der kun bevaret nogle få middelalderlige gravsten. Fig. 35.

Fra ca. 1250-1500 blev der opført 12 kapeller, jvf. Kort 3.3. De 5 er endnu i brug, 5 kapeller er kun bevaret som ruin, og to kapeller er blevet helt fjernede. Karakteristisk for flere af bykapellerne lå de oprindelig i randen af byen ud mod det åbne land. I Svaneke er dette forhold stadig bevaret.

Alle bykapellerne, der indviedes til Skt. Nicolai, fungerede som annekser til de eksisterende landsognekirker, kun Rønne skal senest i 1434 være blevet udskilt fra Knudsker som et selvstændigt sogn. Uden for byerne oprettedes der i senmiddelalderen også kapeller. På Hammershus indviedes i 1334 et Margrethe kapel. Ved Helligdommen i Rø opførtes et Trinitatis kapel og ved Spidlegård i Åker et Skt. Jørgens kapel i tilknytning til et spedalskhedshospital. Fig. 36 og 37. Til brug for de udenlandske købmænd oprettede greifswalderne et Jomfru Maria kapel i Rønne - omtales første gang i 1434. På fiskemarkedspladsen på Hammerknuden opførtes et Salomons kapel. Fig. 38. Oplysninger om, at der på Frennemark tæt ved Frennegård skulle have ligget et Skt. Anders kapel, forekommer derimod meget tvivlsomme. På Bagge Wandels kort fra 1676 er et Skt. Anders kapel placeret ud for Margrethes kapel i Østermarie. Dette kapel, der har været tilknyttet Maglegård, blev opført i 1432 som et privatkapel. Fig. 39.

Der er blevet foretaget mindre arkæologiske undersøgelser ved to af kapellerne. I forbindelse med restaureringen af Salomons kapel i 1923 og ved harpningen af den afrømmede jord i 1980 fandtes en del genstande, bl.a. glasruder og mønter fra 1300-tallet. De største undersøgelser er blevet foretaget ved Spidlegårds kapel i Åker i årene 1918 og 1960-62. S og SØ for kapellet er der fundet rester af hospitalsgården, jvf. fig. 36.4-6, men bortset fra selve kapellet og kirkegården er disse anlæg ikke blevet arkæologisk undersøgt .

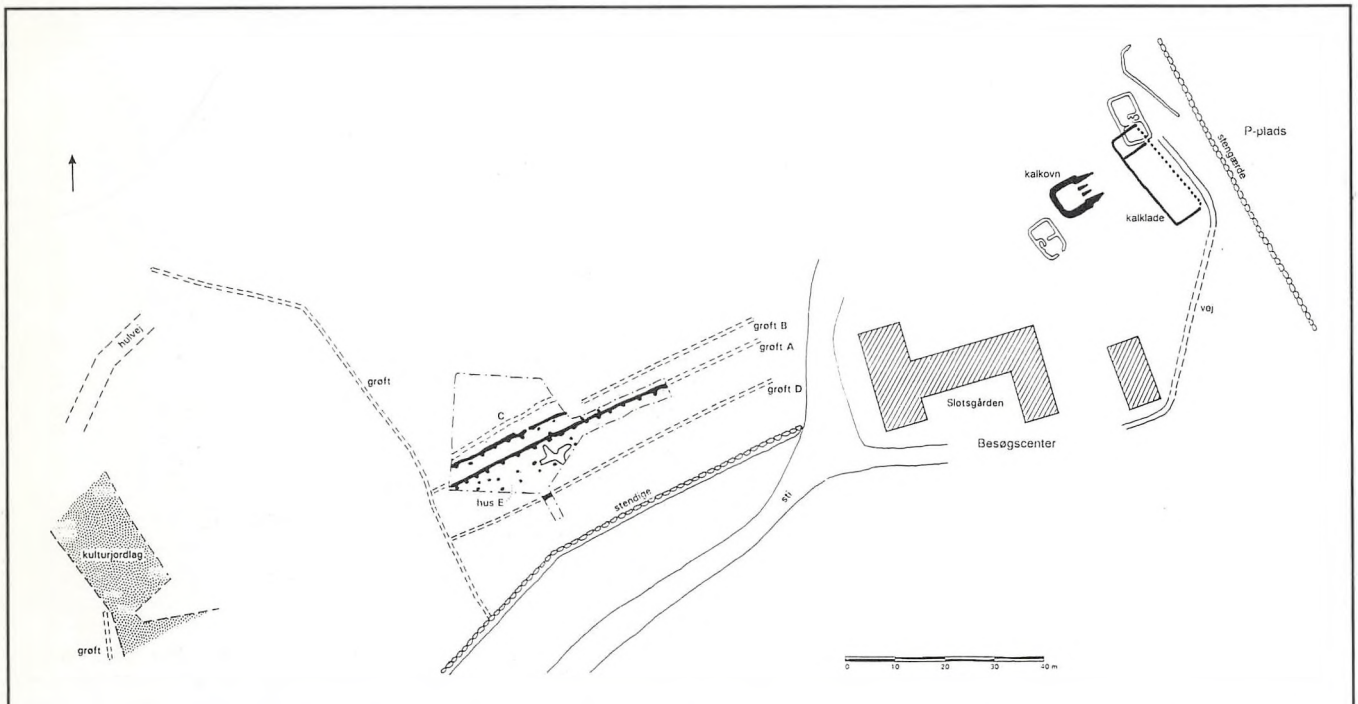

Fig. 33. Registrerede anlæg omkring Slotsgården. Rentegnet efter opmålinger ved Hans Kapel og N. Chr. Clemmesen. Nyere arkæologiske undersøgelser er alene foretaget omkring det nuværende besøgscenter. Rester af kalk- og teglovne undersøgtes i 1975-76. I 1991-92 undersøgtes resterne af en mulig belejringsborg på det sandede højdedrag umiddelbart øst for borgbroen. Enkeltfund sandsynliggør, at det kan være sporene fra Peder Vendelbo's 16 måneder lange belejring af Hammerhus - fra påsken 1324 til den 26 august 1325. De stiplede grøfter er indmålt efter flyfotooptagelser og markrekognosceringer i 1992, efter området var blevet nypløjet.

Helligkilder

Ialt 9 helligkilder kendes fra Bornholm, jvf. Kort 3.3. Særlig betydning tillagdes kilden ved Helligdommen i Rø, hvor der i senmiddelalderen opførtes et Trinitatis kapel. Kilden findes endnu bevaret, men selve kapellet er i dag helt fjernet. Om stedet skrev Rasmus Pedersen Ravn i 1671 "End nedre udi Havbredden .. er et Helligdom, en Kilde, til hvilken mange syge og skrøbelige Mennesker af hele Landet om St. Johannes Aften eller Nat hensøger, Hjælp for deres Sygdom og Svaghed der at erfinde, menendes, naar de den Tid noget af den Kildes Vand erlanger, det samme bruger indvortes eller udvortes, ligesom Lemmernes Bræk og Brøst er, skulle de faa (det) bedre" (Ravn s. 157).

I Præsteindberetningen fra 1625 berettes, at der i dalen syd for kapellet fandtes en stenrøse, hvori der var placeret mangfoldige kors med menneske- og dyrehår samt forskelligt farvede klude. Lignende forhold synes at være bevaret i stednavnet Lappe- eller Kludetræskilde i Åkirkeby.

Kirken fik ikke ubetydelige indtægter fra kilderne; således blev midlerne fra Koldekilde i Almindingen fordelt mellem Spidlegårds hospital og Nylars kirke.

Bebyggelsen

Indtil Den sorte Død 1349-50 satte en effektiv stopper for væksten, kendetegnedes middelalderen af en omfattende handel og et meget rigt sildefiskeri. Fig. 40. Øget handel og den forbedrede udnyttelse af kystressourcerne medførte købstadsdannelser, anlæggelsen af fiskerlejer og kapel-

Fig. 34. Pavebulle fundet i 1993 ved Ø. Rosendalegård i Rutsker. Tegning Lone Schøits.
Bogstaverne SPA SPE henviser til Sankt Paul og Sankt Peter; på den anden side står afsenderens navn: Pave Urban V., der residerede i Avignon (1362-70). Bullen har engang været fæstet til et brev fra paven, sandsynligvis til ærkebiskop Niels Jensen Bildt, der døde på Hammershus i år 1379.

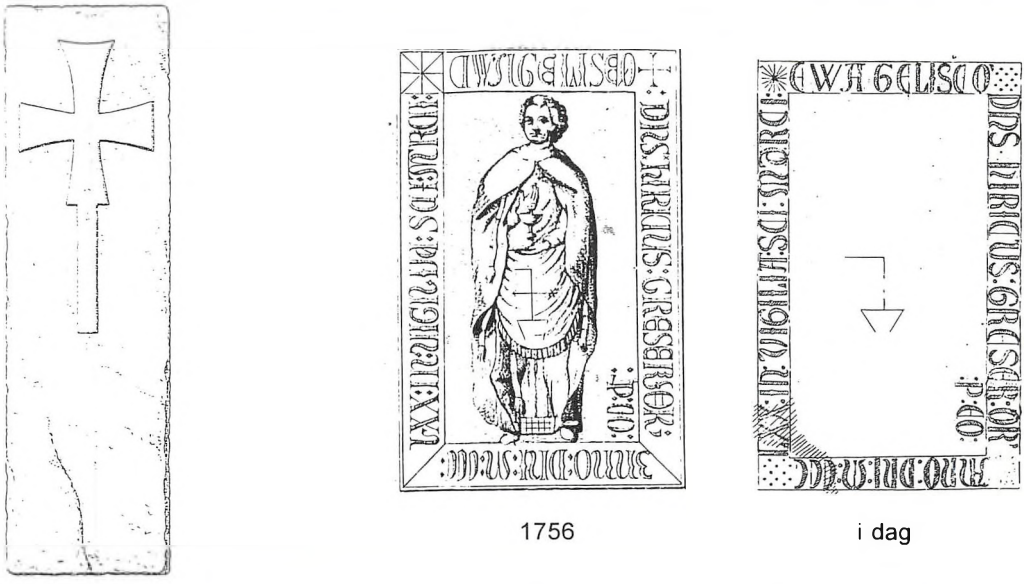

1756 i dag

Fig. 35. Gravsten med processionskors og munkeindskrift. På Bornholm er der kun bevaret 4 gravsten fra middelalderen. De 2 ældste er uden indskrift, men har alene processionskors. Den gengivne gravsten findes i dag indmuret i sydmuren på vesttårnet i Bodils kirke. Stenen, der er af granit, er 1,5 m lang og 0,44 m bred. Tegning J. B. Løffler. Den anden korssten opbevares i våbenhuset i Ny kirke. Den ældste senmiddelalderlige gravsten fra 1349 findes i tårnrummet i Rø kirke, men stenen er så stærkt forvitret, at den ikke kan læses. Den bedst bevarede gravsten findes i våbenhuset til Østerlars rundkirke. Stenen, der er lavet af gotlandsk kalksten, er 2 m lang og 1,28 m bred. Midt på stenen har der været indridset en fremstilling af en præst med en kalk i venstre hånd. Den højre hånd har været opløftet til velsignelse, jvf. De Thuras tegning fra 1756. Billedet er i dag helt forvitret, men under kalken ses endnu et bomærke. Langs stenens kant er med ældre munkeskrift skrevet Præsten Henrik Greser død S. Marcus aften (25. april) 1370. Tegning M. Petersen.

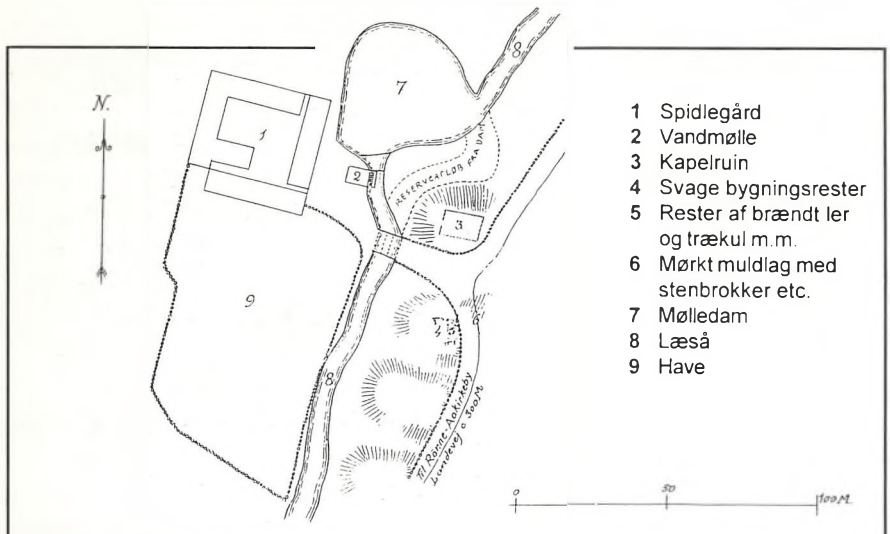

Fig. 36. Spidlegårds kapel og hospital. Tegning K. S. L. Thorsen 1918.
1,5 km NV for Å kirke opførtes antagelig i midten af 1200-tallet et kapel og et Skt. Jørgens hospital for øens spedalske.
Navnet Spidle er afledt af ordet hospital. Spedalskhed kendes fra omkring år 1100 og var almindelig udbredt indtil ca. år 1600. Man var klar over sygdommens smittefare, og de sygdomsramte blev derfor isolerede på Skt. Jørgensgårde eller hospitaler. I 1400-tallet overtog spedalskhedshospitalerne Skt. Jørgen/ George som beskytter og værge.
Placeringen nær Skt. Johannes kirke, øens storkirke, er næppe tilfældig. Organisationen kan have påhvilet kannikerne tilknyttet Å kirke. Klostre eller munkevæsen kendes slet ikke fra Bornholm, men da Johanitter-ordenen, der i Norden etableredes efter år 1170, stod for hospitalvæsenet, kan det måske ikke helt udelukkes, at de oprindelig også har stået bag opførelsen af Spidlegårds kapel og hospital.

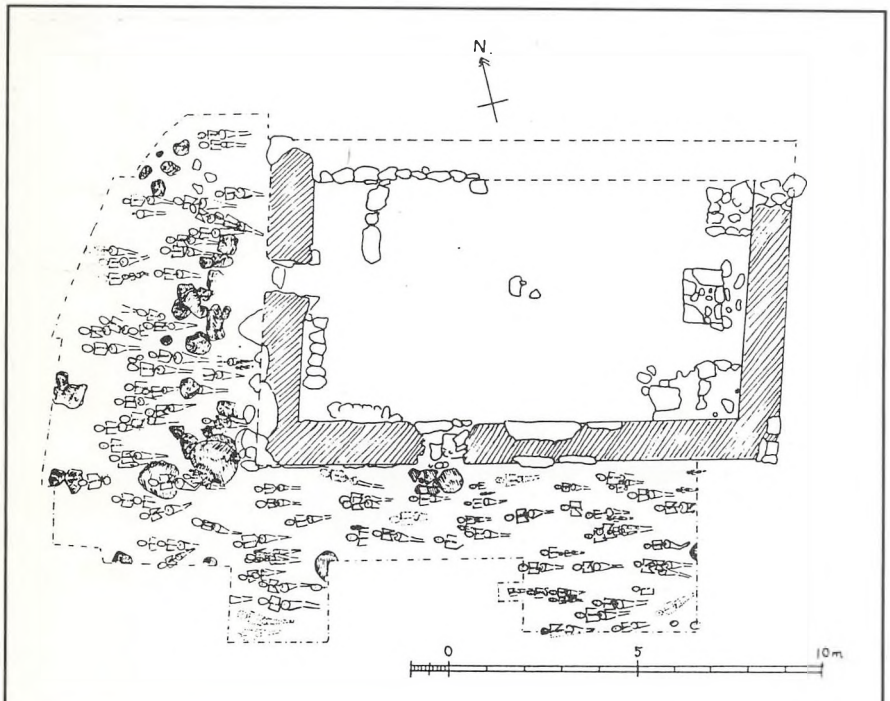

Fig. 37. Omkring kapellet er der undersøgt en større gravplads med sandsynligvis flere hundrede gravlagte. I forbindelse med udgravninger 1960-61 registreredes alene 116 gravlagte. De døde blev i senmiddelalderen placeret med armene vinklede over brystet. De ældste grave viser spor af spedalskhed. De yngste gravlagte fra 15-1600-tallet er døde af syfilis. I 1693 omtales kapellet og kirkegården som øde og sunket i grus. Tegning: Vilh. Møller-Christensen.

ler samt opførelsen af et stort antal fiskerboder især langs øens østkyst, jvf. fig. 41 og 48. Rønne omtales i 1277, men nævnes først som købstad i 1327. I 1346 udstedte ærkebispen købstadslove (birkeret) til Åkirkeby og Nexø, der herefter blev udskilt fra herredet og fik eget byting. Svaneke nævnes som by i 1491, men først i 1500-tallet fik Svaneke og Hasle købstadsstatus, jvf. fig. 57.
Der er aldrig blevet foretaget målrettede middelalderarkæologiske undersøgelser i nogen af øens købstæder eller fiskerlejer. I Rønne er der i de seneste år i forbindelse med nedlæggelsen af fjernvarme blevet registreret en del affaldslag, der kan dateres tilbage til 1300-tallet, men generelt er kendskabet til senmiddelalderen meget begrænset og forskningsmæssigt et helt forsømt område. Fig. 42-43.

På trods af sagn om en næsten total affolkning af øen efter Den sorte Død har det været meget vanskeligt at påvise ødegårde fra denne tid. De fleste tomter ser ud til at være blevet genbebyggede, efterhånden som befolkningstallet igen steg. I modsætning til det meget store antal bopladser fra tidlig middelalder kendes foreløbig kun 19 pladser fra senmiddelalderen, jvf. Kort 3.3. Hvor tomter fra senmiddelalder ligger overpløjede i det åbne land, er de ligesom tomterne fra tidlig middelalder i reglen fundrige og nemme at tidsbestemme. Ofte findes der skår af gråt, blåt eller hvidt stentøj på pladserne, glaseret lertøj, tegl og munkesten kan forekomme, desuden findes ofte metaller, jern og bronzer samt fragmenter af malmgryder.
Med det formål at undersøge Bornholms middelalderlige landbebyggelse blev der i 1983 fore-

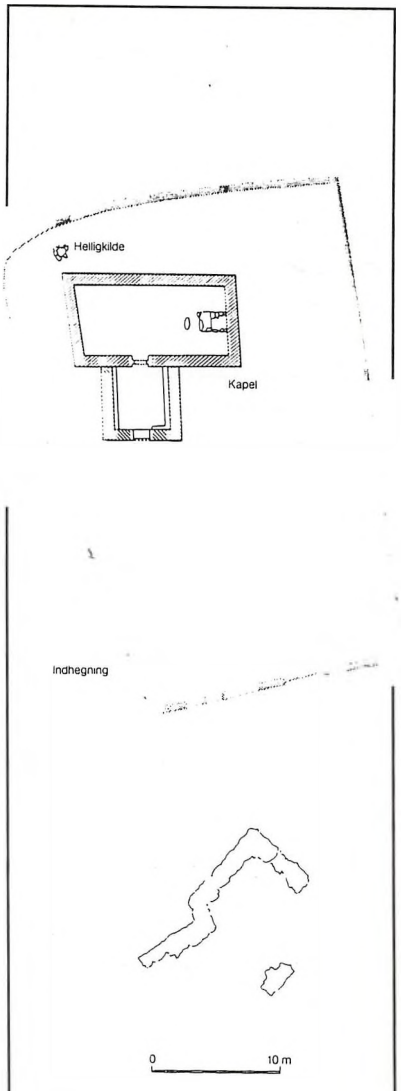

Fig. 38. Grundplan af Salomons kapel efter opmåling af N. Hauberg 1924.
Salomons kapel menes opført i begyndelsen af 1300-tallet som et havnekapel af ærkebispen af hensyn til de udenlandske købmænd, der handlede på sildemarkedspladsen ved naturhavnene på Sandhammeren - Kragkås og Kapelhavn. Kapellet er opført af kampesten ved en helligkilde. Våbenhuset, der er opført af munkesten, er tilbygget senere. S for diget er der fundet et fundament af munkesten (Munkevåningen). Bygningen er i dag helt dækket af sand og bevoksning. Kapellet blev delvis nedbrudt i 1648.
Ifølge overleveringen lå Sandvig by oprindelig omkring kapellet, og der holdtes byting på Tingbakke.

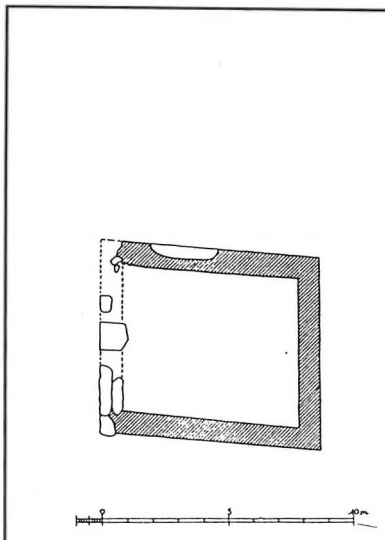

Fig. 39. Maglegårds kapel under Maglegård i Østermarie indviet til Skt. Mauritii og Skt. Margrethes ære. Opført i år 1432 af ærkebispens landsfoged Åge Nielsen. Omtales som ruin i 1625. Kapellet blev fredet i år 1900. Tegning Elna Møller. (1:300)

taget prøveudgravninger på 6 gårdtomter, men det lykkedes ikke at datere nogen af gårdene længere tilbage end til 15-1600-tallet. De få fund af gårde fra 12-1500-tallet sandsynliggør dog, at de skal findes tæt ved de eksisterende gårde. Fig. 44.

Samfærdsel, erhverv og økonomi

Handel med håndværks-, fiskeri- og landbrugsvarer har været vigtige livslinier og vejen til velstand. Kun undtagelsesvis høres dog om lokale købmænd. Dog omtales regler for særlige torvedage, jvf. appendiks om Særlove for Bornholm. Størstedelen af handelen synes varetaget at tyske købmænd især fra Hansestæderne Greifswald, Kolberg, Stralsund, Danzig og Köningsberg. Fig. 40.

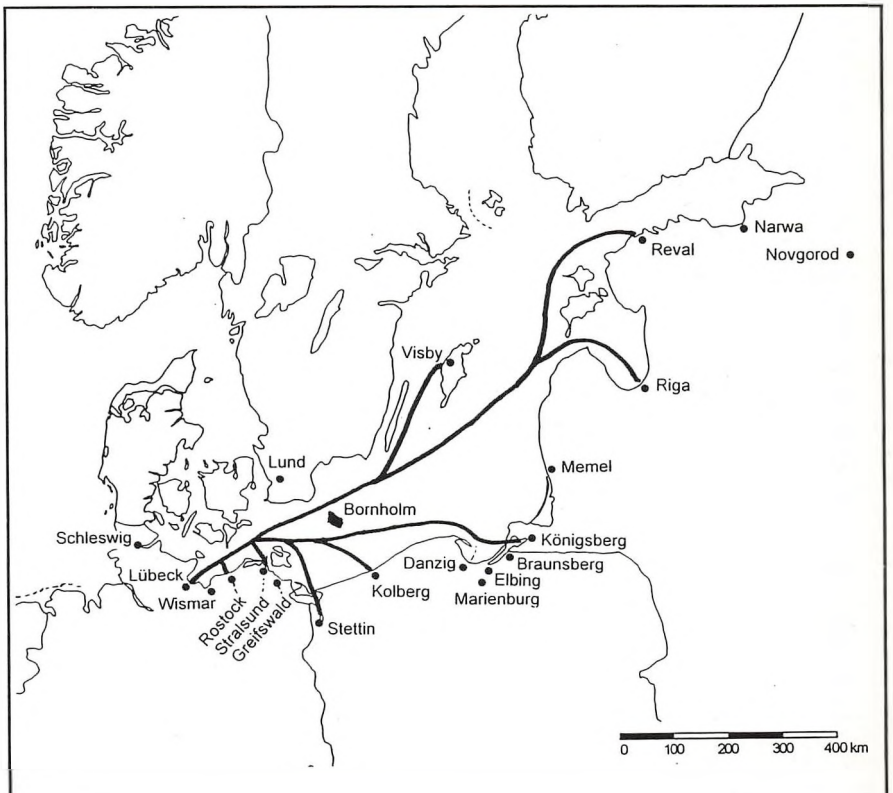

Fig. 40. Hansekøbstæder og de vigtigste handelsruter omkring Bornholm.

Fig. 41. Købstæder og fiskerlejer med byvange. Ikke kun købstæderne, men flere af de største fiskerlejer har også haft byvange.
Ved middelalderens udgang boede mindre end en femtedel af befolkningen i byer. De fleste har boet på landet og ernæret sig ved landbrug. (1:300.000)

I præsteindberetningerne fra 1625 omtales det, at Åkirkeby i gammel tid havde sin havn og strand under Raghammer. Stedet er i dag helt tilsandet, og bortset fra et kildevæld og en bæk (Hullebæk) er det umuligt at fornemme, at dette var Lundekirkens kontaktvej til Åkirkeby. Andre naturgivne landingspladser som Rønne, Sandvig, Melsted, Listed, Årsdale og Nexø er endnu lette at erkende eller afsløres, fordi der ved alle de gode havne er blevet opført skanser, jvf. fig. 54 og 73.
For Bornholm fik den store efterspørgsel efter sild, der blev en vigtig spise i den katolske fastetid, mærkbar betydning. Befolkningen blev fiskerbønder. Kvægholdet udvidedes også, da produktionen af saltet smør fra omkring år 1300 ligeledes fik stor betydning som eksportvare.
Dele af det bevarede udmarks-

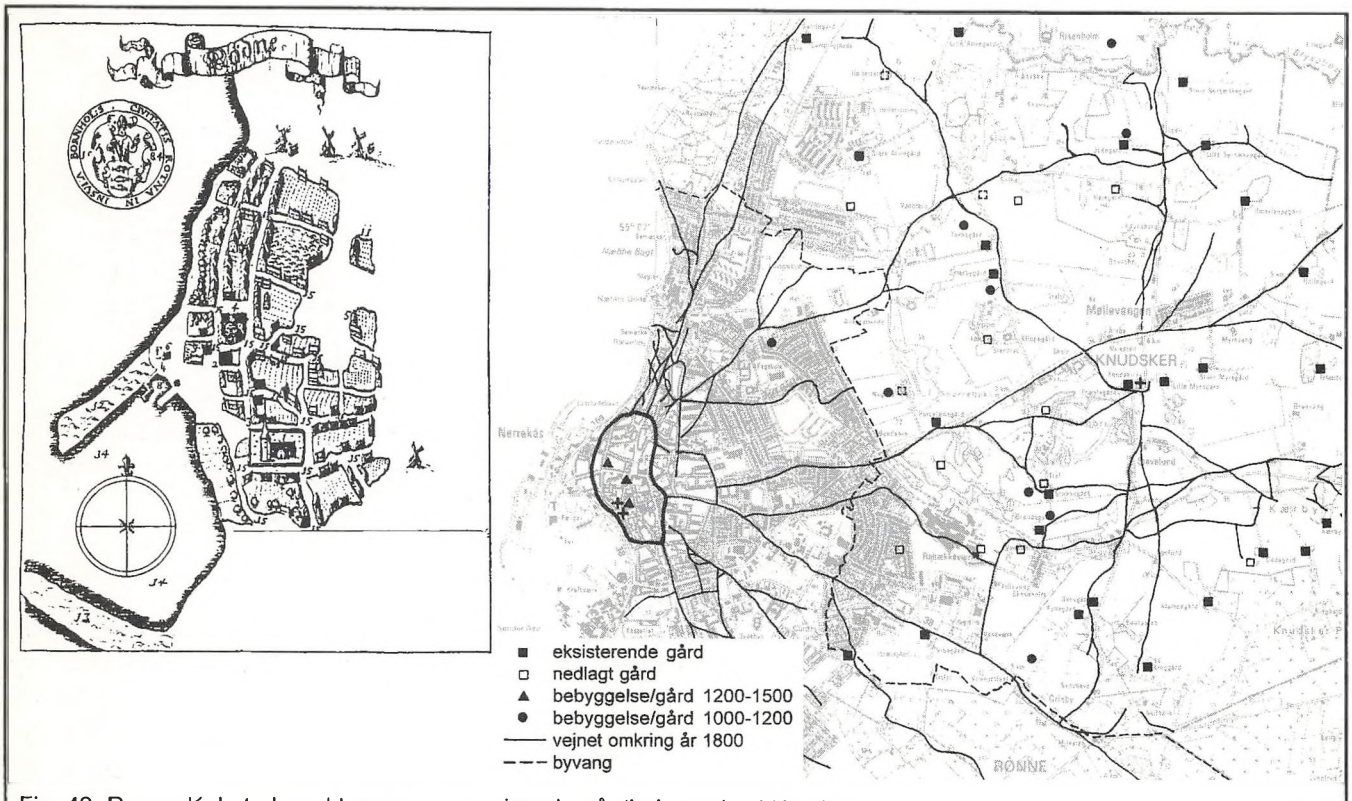

Fig. 42. Rønne Købstad med byvang og omgivende gårdbebyggelse i Knudsker sogn. Den ældste bykerne findes gengivet i Resen 1676. Trods ærkebispernes særlove Art. 9. mod opkøb og inddragning af sognegårdene under byvangene må indtil flere gårde være blevet nedlagt eller flyttede ind til byen for at give plads til den voksende købstad. 1:50.000

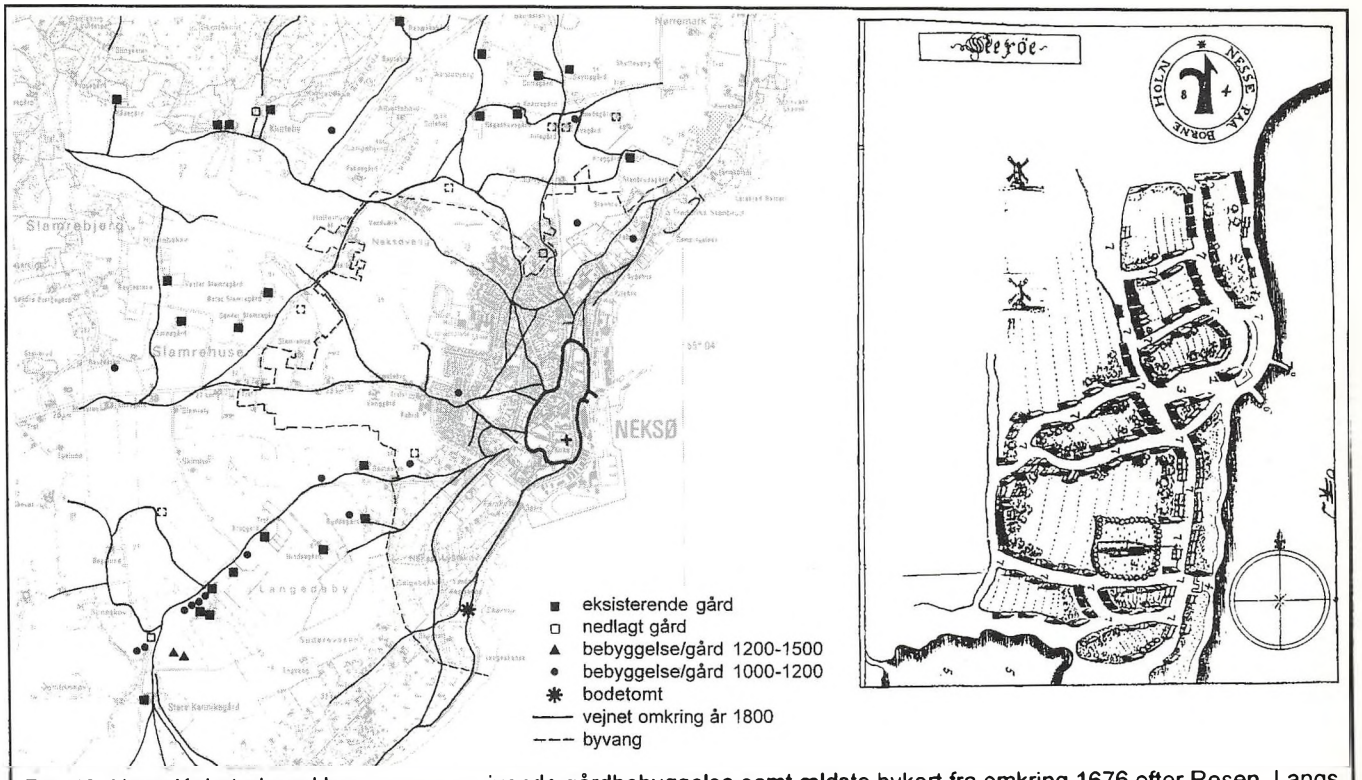

Fig. 43. Nexø Købstad med byvang og omgivende gårdbebyggelse samt ældste bykort fra omkring 1676 efter Resen. Langs hele strandlinien, på 10 meter kurven, har der op til tidlig middelalder ligget en gårdrække, der må være blevet nedlagt eller indflyttet for at give plads til byvangen. Selve navnet Nexø menes afledt af nest/næs sø. Det ældste Nexø kunne derfor formodes at have ligget ved Ferskesø. 1:50.000

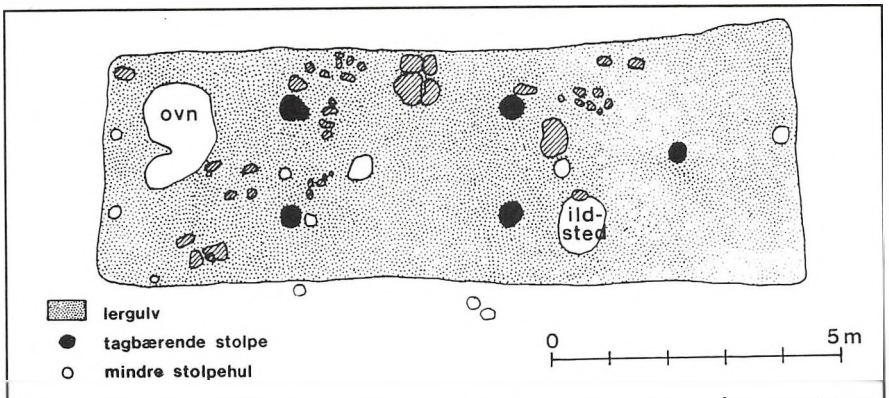

Fig. 44. Tomt fra 1300-tallet med jordgravede stolper ved Krusegård i Poulsker. Krusegård er den eneste senmiddelalderlige gård, der er blevet nærmere arkæologisk undersøgt. De fleste senmiddelaldergårde antages at ligge under de eksisterende gårde. I de skriftlige kilder omtales en del gårde, der ejedes af adelsslægter som Gagge, Bagge, Grubbe, Sparre, Splid, Hals, Lang og Myre. Disse navne findes stadigvæk knyttet til en række af øens gårde.

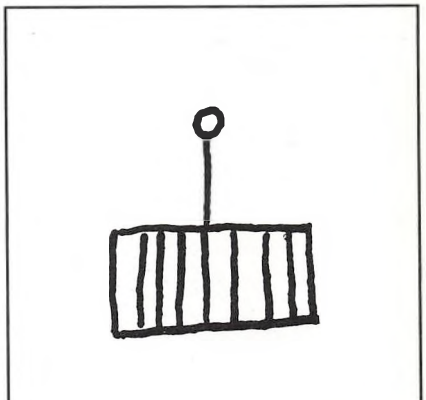

Fig. 45. Sct. Laurentius rist fra Hammershus. Laurentius var Lund Domkirkes værnehelgen, og risten hans helgensymbol og domkirkens bomærke.

gærde omkring Højlyngen kan muligvis gå tilbage til middelalderen, men der er endnu ingen holdepunkter for nogen sikker datering. Derimod antages en del fredede jorddiger at hidrøre fra senmiddelalderen, jvf. ærkebispernes særlove, der omtaler, at skovene skulle holdes i fred og hegn. Fredede er Kurlænderdiget ved Spro i Vestermarie, digerne ved Tyskegård og Tingfogedgård i Ibsker samt Holtsemyrediget i Poulsker. Holtsemyrediget blev i 1950 arkæologisk undersøgt, uden det kunne dateres.

Bomærker på bl.a. signetringe og gravsten bliver meget almindelige i senmiddelalderen, jvf. fig. 45. Som det kendes fra senere perioder, har det kvæg og de dyr, der sendtes på Højlyngen om sommeren, givetvis været mærket med særlige ejer-/bomærker.

Fig. 46. Vand- og vindmøller.
Den største koncentration af vandmølleanlæg findes ved de største og vandrigeste vandløb. Langs Læsåen er der registreret 20 vandmølleanlæg. Der har ikke stået vandmøller ved hver dæmning, idet der til flere af vandmøllerne findes 2 eller flere mølledamme. Det er derfor uklart, hvor mange vandmølleanlæg der i virkeligheden er bevaret. 1:200.000

Vandmøller

Efter pesten i 1350 berettes det, at Valdemar Atterdag lod opføre vandmøller og kornmagasiner overalt i Danmark for at effektivisere landbrugsproduktionen. Fra de skriftlige kilder kender vi kun 6 navngivne vandmøller fra 14-1500-tallet: Hammershus, Spellinge- og Bromme mølle i Rø, Rågelundsgård i Østerlars, Vallensgårds og Spidlegårds mølle i Åker. Den første omtale af en mølle er fra 1407 tilhørende adelsmanden Hals i Østermarie. Formentlig er der tale om et vandmølleanlæg nær Brohus ved Gyldensåen. Vandmøllen ved Rågelundsgård, der omtales i 1485, er den første sikkert stedfæstede vandmølle, der omtales. Fig. 46.

I stednavneregisteret findes der mange optegnelser om mølledamme og pølsekedler. Ingen middelalderlige mølleanlæg findes bevaret, jvf. fig 47, men fordi de fleste er blevet anlagt på svært opdyrkelige steder, findes der endnu bevaret spor af de fleste opdæmninger og hulvejsspor, der har ført til og fra møllestedet.

180 vandmølleanlæg er blevet registreret, fig. 46, men antallet vil antagelig kunne forøges ved en total undersøgelse af samtlige vandløb.

Mange mølleanlæg er formentlig blevet genopbyggede og vedligeholdt, men uden arkæologiske undersøgelser vil det være umuligt at afgøre, hvornår de oprindelig blev opført. De fleste vandmølleanlæg er inden for de sidste par århundreder blevet nedlagt i takt med, at vindkraften vandt frem, og større anlæg og større møllesten blev taget i brug. Netop størrelsen, formen og den stenart, møllestenene er fremstillet af, vil kunne hjælpe med at datere mølleanlæggene.

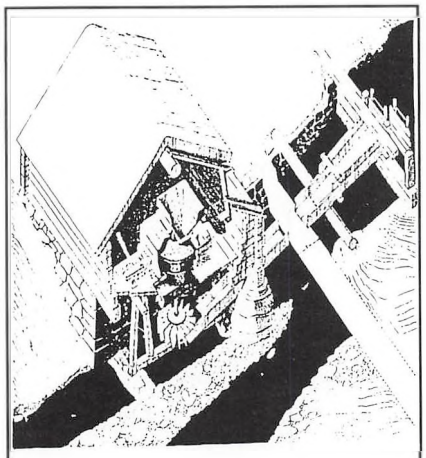

Fig. 47. Skvatmølle. Tegning af svensk vandmølle efter Kulturen 1938. På Bornholm findes der ikke bevaret nogen vandmøller af den ældste middelalderlige type, de såkaldte skvatmøller med vandretliggende hjul. På bornholmsk en vandplaska. Derimod findes de endnu bevaret i Sverige og på Shetlandsøerne. Der er på Bornholm aldrig blevet foretaget nogen arkæologiske undersøgelser af vandmølleanlæg, selvom der findes flere oplagte undersøgelsesmål, bl.a. ved Lilleborg og Hammershus.

Fiskebodetomter

I middelalderen fandtes der i Øresund og omkring Bornholm enorme mængder af sild. Efter at man i 1200-tallet fik organiseret udvindingen af salt, bl.a. fra Lüneburg Heide, blev saltet sild den helt store eksportvare i det katolske Europa, hvor man i fastetiden ikke måtte spise kød, og der derfor var særlig efterspørgsel på fisk. Handlen organiseredes især af hansestæderne, hvis købmænd søgte til sildemarkederne i tiden 24. august til 9. oktober, hvor det store fiskeri (fisked) foregik. Gennem hele højmiddelalderen blev markederne domineret af de østlige hansestæder; fra midten af 1400-årene overtog Lybæk denne dominans.

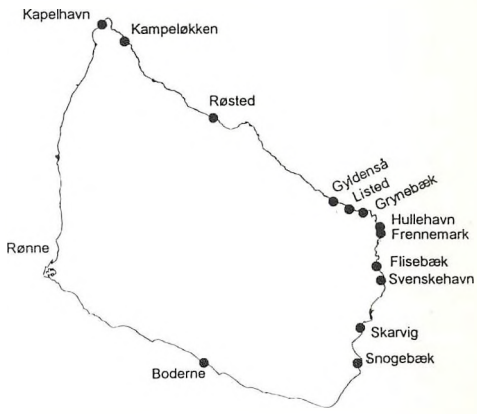

Fig. 48. Middelalderlige bodetomter.
I en indberetning til Nationalmuseet (1886) skriver skolelærer J. A. Jørgensen: "På forskellige steder af Bornholms kyststrækninger findes - altid på jævne sletter umiddelbart ud til stranden - en hel del gådefulde fordybninger med lave jordforhøjninger til indfatning. De findes stedse tæt samlede i store eller mindre grupper, en del af dem er ganske små, kun få alen i udstrækning, medens andre har en ret anseelig størrelse. De fleste består kun af en fordybning med jordvolde omkring, men ganske enkelte har mellemvægge (jordvolde) og viser sig som et complex af fordybninger med mindre jordvolde til mellemvægge og tykke jordvolde til ydervægge. Der er altid en åbning i jordvolden, og denne åbning gav uvilkårligt indtrykket af at være en indgang. - Befolkningen på Bornholm kalder disse fordybninger "Boerne" og det er en meget udbredt mening, at det er gamle fiskerboliger".
Ved Læsåens og Grødbyåens udløb er stednavnet Boderne endnu bevaret. Selve tomterne er ikke længere synlige. Synlige er de derimod ved Skarvigen syd for Nexø, ved Svenskehavn, på Frennemark og ved Gyldensåen. (1:300.000)

Ifølge skriftlige kilder var det skik på Bornholm, at købmænd lod deres salt ligge fra det ene år til det andet. Ved boderne er der, som det kendes fra Skåne, også fundet cirkulære grubeformede forsænkninger med lerbund, såkaldte "lerbottener", der må have tjent ved tilberedningen og nedsaltningen af silden. Selve transporten til søs foregik i tønder.

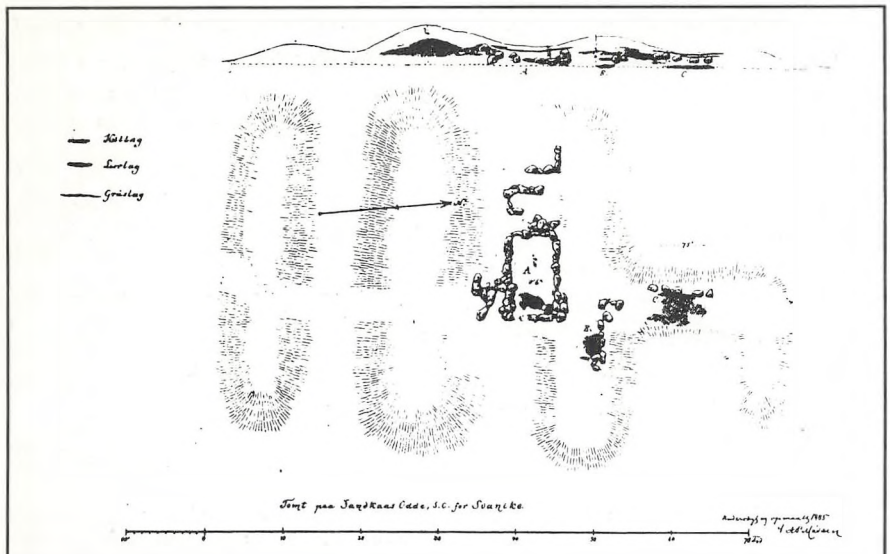

Fig. 49. Bodetomter ved Hullehavn undersøgt og opmålt af A. P. Madsen i 1885. Ialt 12 bodetomter er helt eller delvis blevet undersøgt i årene 1885-1897. Én ved Listed, to ved Svaneke, tre ved Hullehavn, fem ved Holkemyr og én ved Flisebæk (Fred og Ro). Kun den sidste lokalitet er blevet undersøgt i nyere tid ved en mindre prøvegravning i 1988.
Bodetomterne tegner sig som ovale fordybninger omgivne af en lav jordvold. Ud mod havet er de åbne med en indgang. De delvis forsænkede boder har alle en solid, op til 50 cm høj fodmur, sat af plane granitsten. Som eneste bindemiddel er der anvendt jord og ler. Gulvet består af et lag ler. De fleste anlæg er små, ca. 3,5x3 m, men enkelte har en større, næsten kvadratisk grundplan på op til 10x10 m med flere indre vægge. Bag ved de større boder var der flere udhuse eller kældre, ofte 3 og 3 sammen.

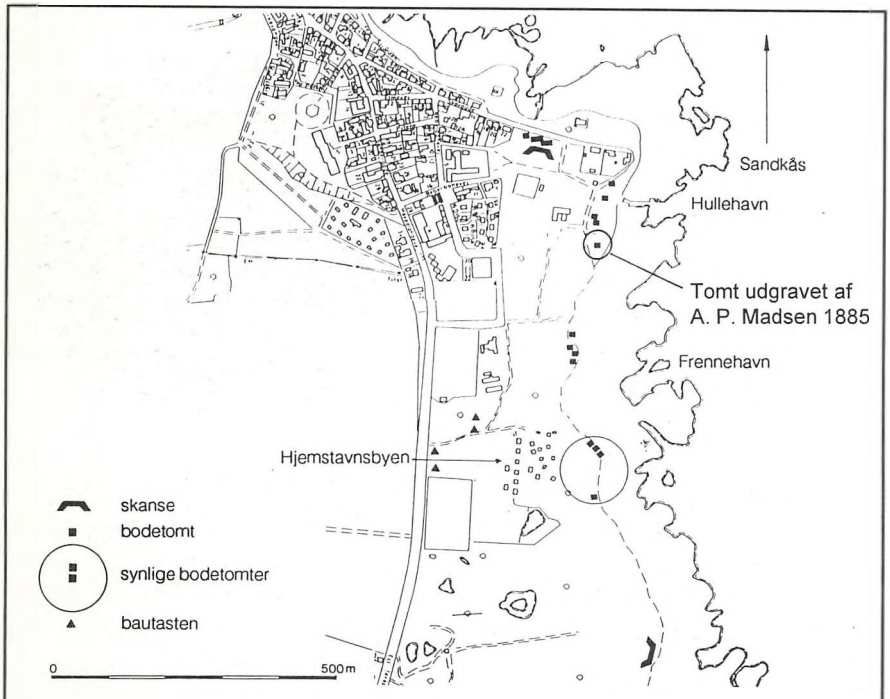

Fig. 50. Bodetomter syd for Svaneke. Mellem Sandkås og Frenne Odde findes Bornholms største samling af bodetomter fra det middelalderlige sildemarked. 10 tomter er endnu synlige, men det oprindelige antal anslås til mindst 50. Ved Frenne havn (Holkemyr), hvor husene har ligget tættest, er de fleste bodetomter blevet fjernet ved grusgravning, andre er som ved Hullehavn Camping blot blevet tildækkede.

Især langs Bornholms øst- og nordøstkyst findes der ved flere af de mindre naturhavne små samlinger af bodetomter. Fig. 48.

Der findes flere typer bodetomter; små ovale tomter med jordvolde formodes at være ældre end de store firkantede tomter. Fig. 49.
Med stor sikkerhed har der også ved de store naturhavne ligget bodetomter. I Rønne omtales det i 1532, at de tyske købmænd havde boder og bosteder, hvorfra de drev handel med borgere og bønder. Ligeledes berettes det i 1379, at ærkebispens foged havde ladet bygge 6 boder i fiskerlejet Listed til 6 mark sølv i årlig udleje.

Den største samling bevarede bodetomter findes på Frennemark Ø og SØ for Svaneke. På en 700 m lang strækning findes der endnu synlige spor af middelalderens bodetomter. Fig. 50.
Ved undersøgelserne af bodetomterne i 1885-93 fandtes der spor af ovne og ildsteder, ofte i tomtens ene hjørne. Sammen med fundene af mange tyske mønter, importerede potteskår, jernredskaber og kreaturben vidner det altsammen om, at der her har boet mange mennesker fra sen vikingetid omkring år 1000 til ind i 1500-tallet. Den ældste fundne mønt var slået imellem 1199-1216, den yngste i 1538, men de fleste møntfund og levn stammer fra perioden 1340-1475. Fund fra Salomons kapel tyder ligeledes på, at 1300-tallet var en storhedstid.
Allerede i 1400-tallet berettes det dog, at mængden af sild i Østersøen var aftagende. På denne tid må de fleste små fiskerlejer være blevet opgivet og i stedet samlet i de eksisterende større fiskerlejer.

Veje

I senmiddelalderen, da Hammershus var centrum for øens styre, og købstæderne voksede, blev vejnettet lagt herefter. Fig. 51. Mindre veje blev knyttet til skanser og vandmøller. I gildesskråen fra Olsker omtales det, at gildet skulle vedligeholde vejene. Jvf. appendiks.

Hulvejene er fortrinsvis bevaret i skove, udyrkede arealer og ikke mindst i ådalenes skrænter, hvor de ligger i forlængelse af vadesteder.

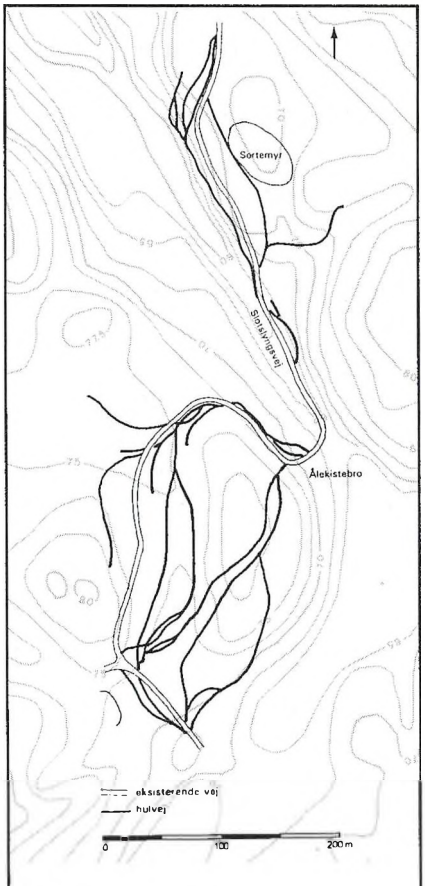

Fig. 51. Hulveje i Slotslyngen. Rentegnet efter opmåling af Poul Simonsen 1946-47. Nogle af de bedst bevarede hulveje findes omkring overgangsstedet Ålekistebro, hvor et helt system af hulveje har ført til Hammershus. Ad disse veje har bornholmerne måttet køre med bl.a. bygningsmaterialer, brændsel og deres afgifter eller for at møde til hoveriarbejde på slottet. Middelalderens vejnet bestod så godt som udelukkende af hulveje uden helt faste grænser. Når et vejspor blev for dybt, anlagdes blot et nyt ved siden af det gamle. Derfor ses ofte flere hulveje tæt ved hinanden.

Vadesteder

Vejene har på grund af Bornholms mange sprække- og ådale ofte måttet krydse større eller mindre vandløb. Overgangsstederne eller vadestederne er blevet placeret der, hvor naturforholdene gjorde en overgang lettest. De største og mest benyttede vadesteder findes overleveret i stednavne med endelsen vad, f.eks. Brandsvad, Marevad og Lyngvad. Også ordet vase, der genfindes i Vaseå, Vasebæk eller Vasagård, henviser til overgangssteder. En "vasa" var en primitiv understøttelse af jordbunden med sten eller risknipper for at muliggøre færdsel over sumpede og bløde steder.

Mange af disse vaser og vad findes endnu bevaret sammen med hulvejsporene på begge sider af overgangsstedet.

Pilte

I det gamle højlyngsområde findes der bevaret 15 pilte eller varper/varder. En enkelt findes i Rø Plantage, men ellers findes de først og fremmest i Paradisbakkerne, jvf. fig. 54. De består af en ca. 1 m høj kegleformet stenhob af mindre sten, ofte opsat på ældre stenrøser. Fig. 52. Enkelte er helt moderne, men de fleste antages at være opsat i middelalderen som kendingsmærker eller rejst til minde om en begivenhed på stedet.

Fællesforvaltning

Med den voksende bydannelse bliver der især i 12-1300-tallet stiftet mange købmands- og håndværkergilder. Disse gilder var erhvervsmæssige sammenslutninger med det formål at beskytte medlemmer mod fremmede konkurrenter og på alle måder støtte hinanden ved f.eks. retssager og sygdom. Fig. 53.

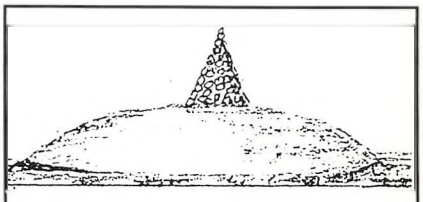

Fig. 52. Flere af piltene i Paradisbakkerne er placeret på ældre stenhøje/røser. Den gengivne, nu fjernede pilt på Tudehøj i Rutsker Højlyng blev i 1819 tegnet af N. Lund. Han beretter, at der oven på Tudehøj "er en Pyramide af løse Kampestene, der, naar Toppen af samme af overgivne Drenge eller andre lignende, nedrives, strax igien af den første ortodoxe Forbivandrende ynder af Mindesmærker, istandsætter, saa det er sielden at træffe denne Pyramide beskadiget".

Fig. 53. Sct. Knuds gildes segl fra omkring år 1370. Tegning M. Petersen. Seglet indsendtes i 1825 til Nationalmuseet af Holzførster Hans Rømer. Seglets oprindelige findested kendes ikke. Gildet styredes af en oldermand eller en skråherre. Ofte omtales præsten som sogneherre. Fra Østermarie Sdr. Gilde er bevaret den ældste nedskrevne gildesskrå (vedtægt) fra 1554. Gildesskråerne indeholder en lang række vedtægter og bødebestemmelser. I flere sogn gik alle bøderne til sognets fattige.

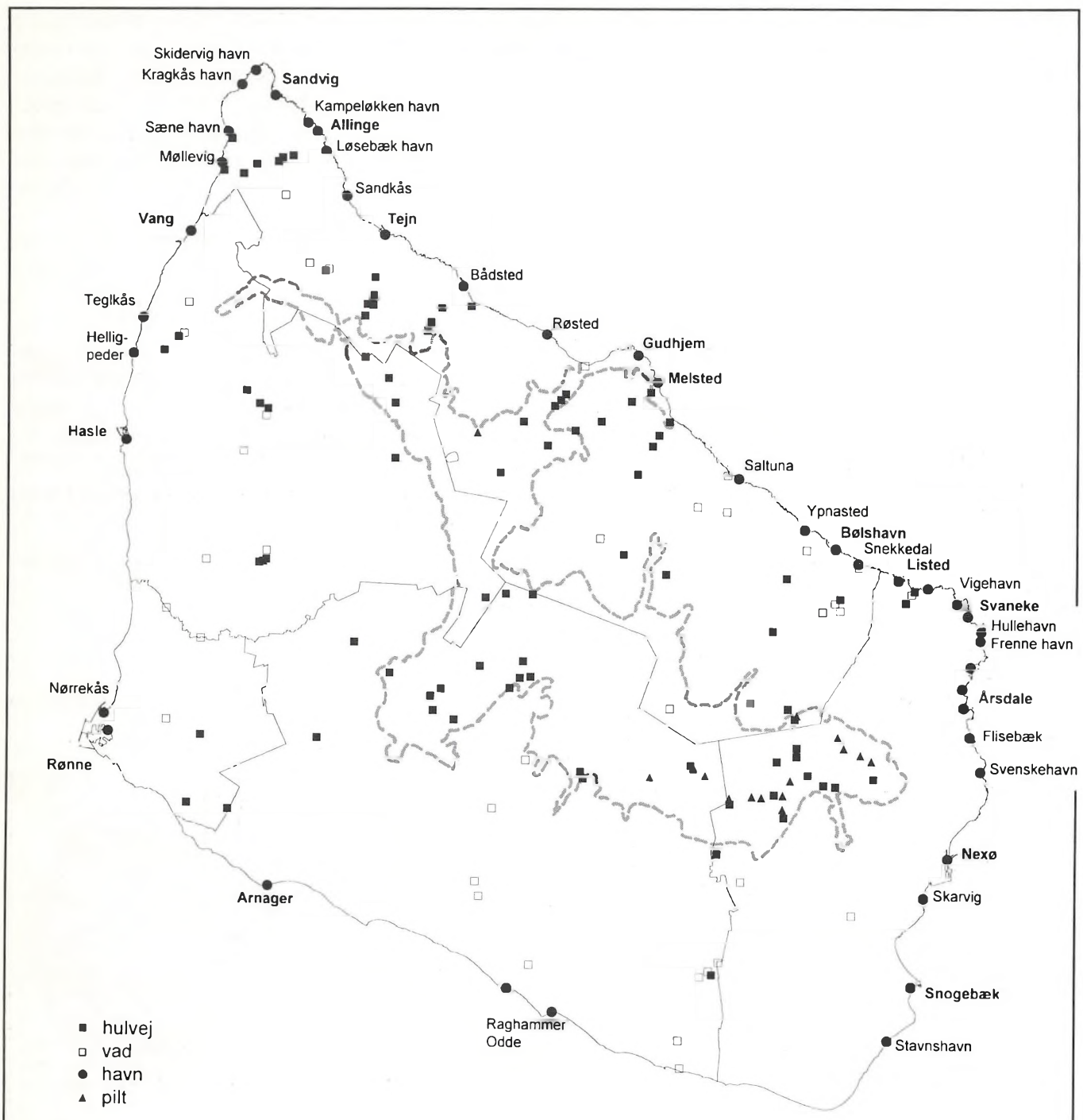

Fig. 54. Havne, hulveje, vad og pilte. Især i det gamle udmarksområde, men også i mange å- og sprækkedale findes et stort antal hulveje og vadesteder. Langtfra alle er endnu registreret. 1:200.000

De bornholmske sognegilder varetog i senmiddelalderen primært sognets fællesopgaver - udredning af sognets landgilde, fordeling af hoveri til slottet, udbygning af veje, organisering af lande-/sogneværnet samt vedligeholdelse af skydevolde og bavne. Jvf. appendiks.
Ifølge Ravn er der i næsten alle sogn "Gildes-Gaarde, Bo eller Huse, som hører menige Sognemænd til, hvor de om Sommeren sig forlyster med den Afgift, af samme Gaard, Bo eller Hus til Landgilde aarligen gives, lægger og noget til af deres eget" (Ravn s. 165).

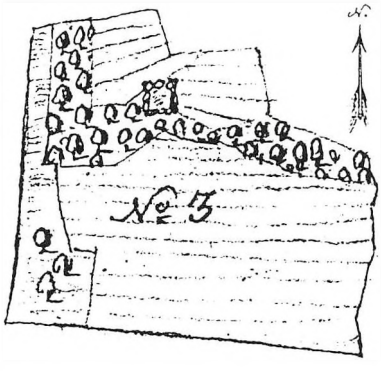

Fig. 55. Gildesgaard i Rutsker, nu fjernet. Tegnet af landmåler N. Lund i 1819. Om gildespladsen bemærker Lund: "Fra umindelige Tider, har dette Sogn havt en Gildes-Gaard, det er: en med smukke dobbelte Steengierder, indhegnet firkantet Plads omtrent 44 Fod i hver side, beliggende N.V. for Kirken i en liden Lund paa Gildesjorden. Omkring mod Steengierderne inde i Gaarden, er der Græsbænke, og I det Sydvestre Hiørne tvende Steenborde, ved hvilke Gildesskænkningen Hver Aar St. Hans og St. Michelsdags Eftermidage og Aftener, skeer. Ellers er Gaarden tillukket ved en Laage med Laas for og Nøgle til, hvilken er i forvaring hos Gildesforstanderen".
Ifølge herredsfoged N. Tvede i Hasle ophørte den årlige selskabelige sammenkomst omkring 1860 "Og Sognets lordeiere vedtoge Gildets Ophævelse, samt at Gildesjordens Indtægt henlægges til Skolevæsenet".

De store sogne, som "herredssognene" samt Ibsker og muligvis Østerlars, havde hver 2 gilder, dvs. der ialt har været 20-21 gilder. Fig. 55-57. Flere gildesgårde/-boer og volde/pladser eksisterer endnu, men som institution i sognene er de fleste gildeslaug i dag forsvundet eller erstattet af andre foreninger. Bygninger og gildesjorderne er solgt. Kun i stednavnene findes der endnu bevaret spor af deres eksistens.
I Pedersker findes der ingen efterretninger om gildesbo eller jord. Dog kan den nu fjernede Løvsalen på Rispebjerg måske have fungeret som fælles gildesplads for Pedersker og Poulsker sogne.
I Nyker skulle ifølge en overlevering den sidste rest af gildesjorden i begyndelsen af 1700-tallet være blevet solgt for at skaffe midler til en ny kirkeklokke. I Åker er der heller ikke bevaret nogen gilder, men i jordebøgerne fra 1569 anføres, at der lå en gildesvold N for Åkirkeby.

Forsvar

I senmiddelalderen har de fleste af øens landkirker endnu kunnet fungere som forsvarskirker. Her opbevaredes sognets våben, og ved kirken samledes sogneværnet under ledelse af en "Fænnike". Fig. 72.
Trods et organiseret forsvar blev Bornholm heller ikke i senmiddelalderen forskånet for overfald og brandskatning. Som altid ses der en sammenhæng imellem nedgravede skatte og urotider. Den største sølvskat overhovedet, med næsten 2200 mønter på tilsammen 2,5 kg sølv, blev omkring 1285 gravet ned på Slamrebjerg. På dette tidspunkt hærgedes Danmark af norske fribyttere. Andre fund ser ud til at knytte sig til uroligheder omkring år 1360, tyske sørøveres plyndringer af øen i 1391-1393 samt tyske Hanseflåders brandskatning og afbrænding af halvdelen af øens gårde i 1427-28. På Hammershus er der fundet en skat med 22 guldgylden og 4 fingerringe, der sandsynligvis kan knyttes til lybækkernes indtagelse af Hammershus i 1522.
Enkelte middelaldergårde, ejet af stormænd, kan muligvis også have være befæstede. Især i 1300-tallet var privatborge almindelige.
Tæt Ø for St. Myregård i Nylars findes der, midt i en opdæmmet

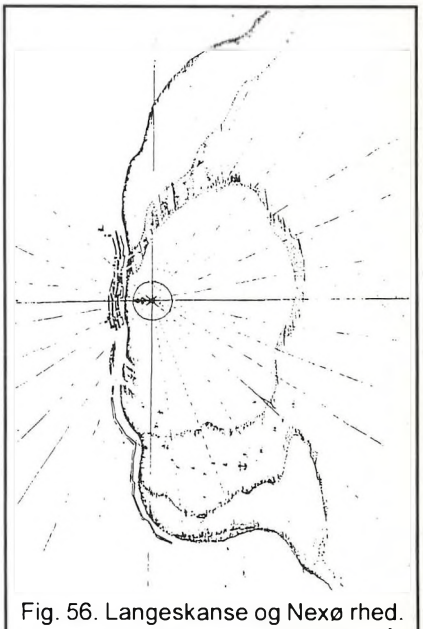

Fig. 56. Langeskanse og Nexø rhed. I senmiddelalderen kendes flere påbud om, at der skulle anlægges skærmvolde langs kysterne på de mest truede steder for at forhindre landgang og plyndring. Skanserne skulle beskytte forsvarerne mod beskydning og give en god position i nærkamp. I tilknytning til skanserne er der mange steder bevaret et helt system af hulveje, der fra indlandet har ført ned til kystskanserne.
Der er kun blevet foretaget få arkæologiske undersøgelser af skanserne, men de fleste skanser formodes at være anlagt i 14-1500-tallet. Den over 600 m lange Langeskanse antages at være endnu ældre. Tegning Bagge Wandel 1676.

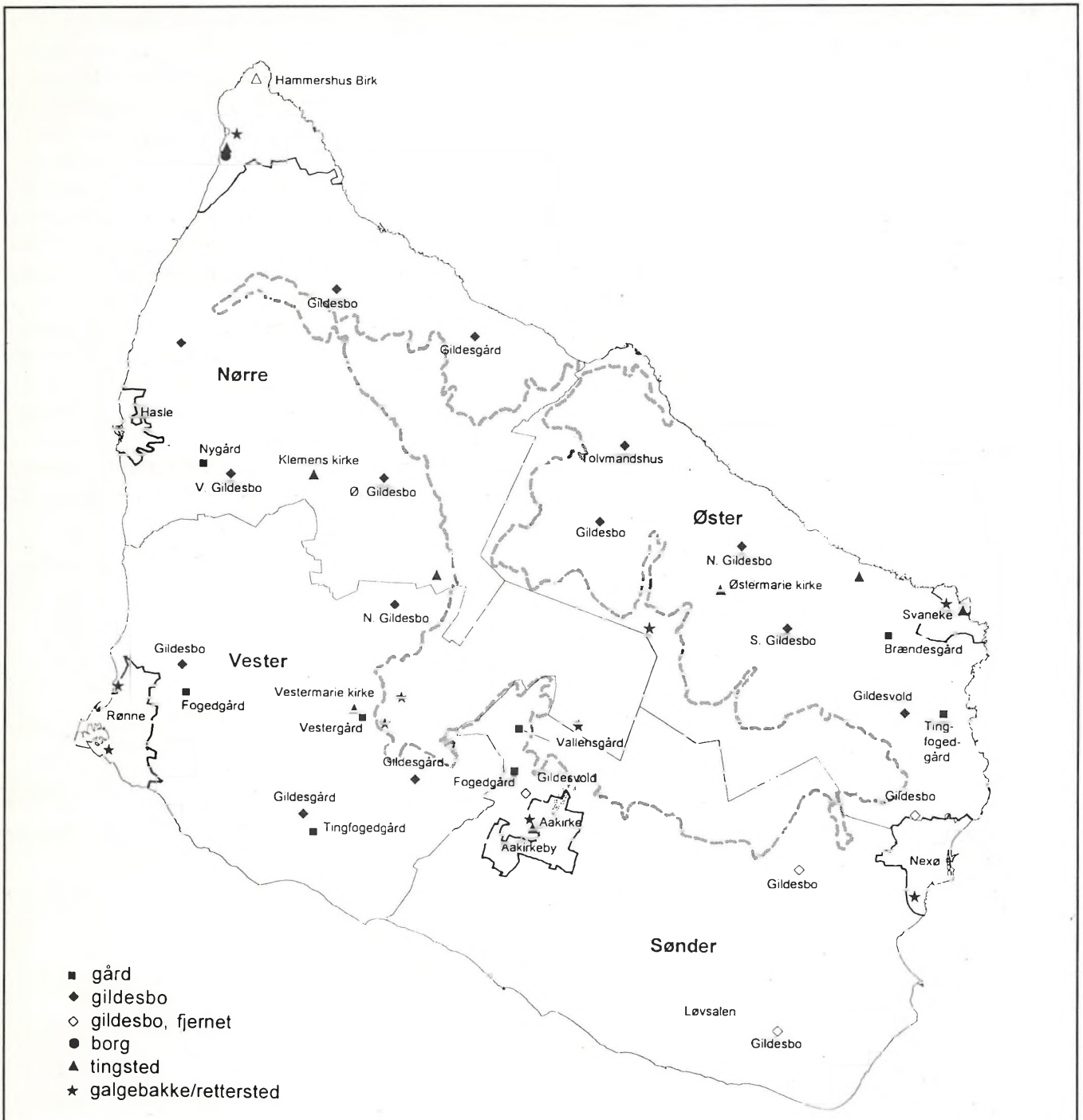

Fig. 57. Fællesforvaltning. Tingsteder, rettersteder/galgebakker, tingfogedgårde samt gildesgårde/-bo.
I tilknytning til tingstederne fandtes der rettersteder og galgebakker. Bedst bevaret er Galgebakken NØ for Vestermarie, hvor stensætningen efter galgen stadigvæk findes bevaret. Ved de arkæologiske undersøgelser 1977-78 på Blanch's Hotel ved Hammershus fandtes 2 galger, heraf er det lykkedes at bevare bundtræet af den ene. De fleste anlæg er ikke længere synlige, men de findes næsten alle bevaret i stednavnene. 1:200.000

sø, bevaret et cirkulært fundament, 38 m i diameter, der er blevet tolket som resterne af et voldsted. En arkæologisk undersøgelse af "voldgraven" i 1985 gav ikke nogen endelig afklaring af forholdene, men satte et stort spørgsmålstegn, ved om "voldstedet" var andet end et haveanlæg. Ved Vestergård i Pedersker er der ud fra flyfotos registreret et befæstningslignende anlæg. Stedet fortjener en nærmere undersøgelse.

Bavne

Når en fjende var under landet, blev der ringet med kirkeklokkerne, og bavnene blev tændt for at samle landeværnet, jvf. fig. 75. I 1428 indskærpede Kong Erik af Pommern på landstinget i Ringsted befolkningen at holde strandvagt og anlægge kystværn. Opråbet blev fremsagt på Sjælland, men kan også have omfattet Bornholm. Ligeledes omtales det, at "det var gammel Sædvane og Ret, at naar Fjenden kommer for Landet, og Bavnen brænder, og Vidie-brand ginger, skal den, der bliver hjemme, hænges ved sin egen Bjælke" (Kofod 1920 s. 242).

Skanser

Under Kong Hans, 1481-1513, gentages Erik af Pommerns opfordring om at anlægge skærmdiger langs stranden. Mange af øens skanser, jvf. fig. 73, kan være blevet anlagt i 14-1500-tallet. Givetvis er mange senere hen blot holdt vedlige. Selv ved arkæologiske undersøgelser kan skanserne være vanskelige at datere. De ældste skanseanlæg er bygget som lange lave jordvolde så nær strandkanten som muligt. De er anlagt ved kyststrækninger, der havde gode landgangsmuligheder for mindre både. Det vil sige ved bæk- og åudløb og ved flade jævne strande, hvor der er dybt helt ind under land. Fig. 57 og 76.

Retsvæsen

Domsmyndigheden i retssager blev varetaget af by-, sogne-, herreds- og landsting, jvf. appendiks om Særlove for Bornholm.
Hammershus er formentlig kort efter slottets udbygning efter 1252 blevet udskilt med egen birkeret med tinghus og galge. Dette underbygges af, at der i tinghuset fandtes indmuret en mønt fra Erik Klippings tid, 1259-1286.
I takt med at byerne Rønne, Åkirkeby, Nexø, Svaneke og Hasle fik købstadslove (birkeret), blev disse også udskilt fra herredstingene med selvstændige byting og galgebakker. Fig. 57 og 58.
Ved Vestermarie, Klemens, Østermarie og Å kirker afholdtes herredsting. Tinget lededes af herredsfogden, der lå inde med landets love. Over disse herredsting stod øens fællesting, i senmiddelalderen benævnt landsting og ledet af en landsdommer. Landstinget mødtes lørdagen før Skt. Hans ved Å kirke.
Fra stednavnene kendes flere foged- og tingfogedgårde. I begyndelsen af 1500-tallet nævnes Nygård i Klemensker, Vestergård i Vestermarie, Vallensgård i Åker og Brændesgård i Ibsker som tingfogedgårde.

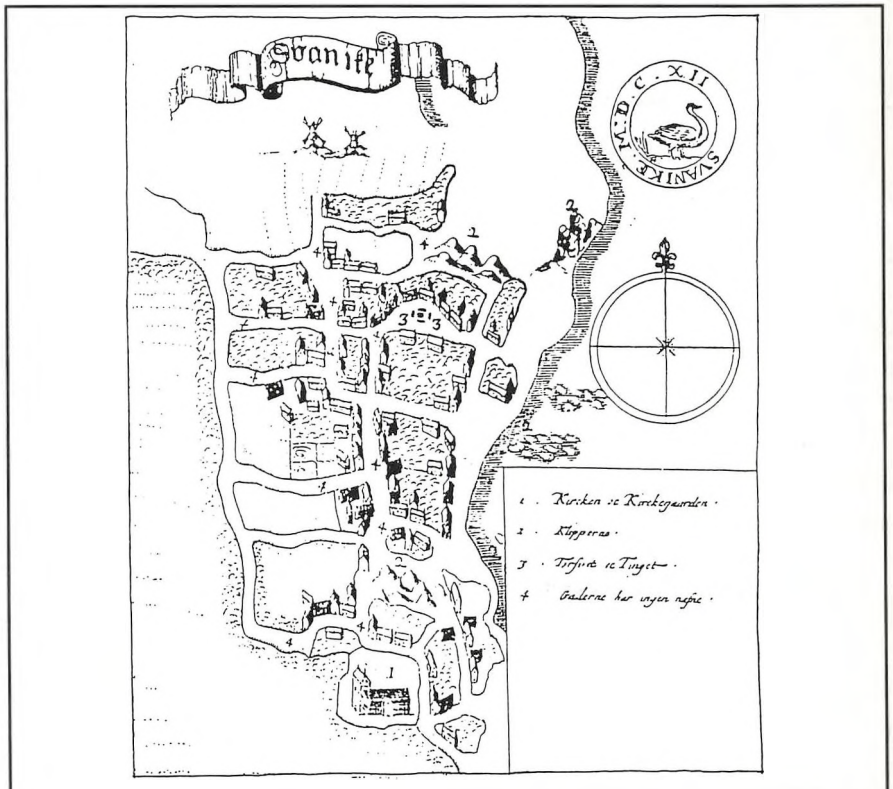

Fig. 58. Svaneke by med tingstedet (3) omkring år 1676 efter Resen. I Skånske Lov findes ingen beskrivelse eller angivelse af, hvorledes tinget skulle se ud, men efter Sjællanske Lov skulle tinget bestå af 4 store sten, hvorpå der lå 4 stokke, som dannede en kvadrat. På disse sad de toneangivende tingmænd - mindst tolv. Uden for stokkene stod tingfolket, inden for stod parterne i den sag, som behandledes. Tingstedet i Storegade blev fjernet omkring år 1800. I stednavnene findes der angivet flere tinghøje og adskillige tingsten, men i de fleste tilfælde er der tale om forhistoriske bautasten - tinghøjene findes ofte placeret nær bautastensamlinger.

Kort 3.4. Lybækkertiden, 1525 - 1576

Signatur:
+ kirke
· gård
○ købstad

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning . 1998

3.4. Lybækkertiden, 1525 - 1576

Magtforhold og styreform

Under oprøret mod Christian 2. og hans styre i 1523 støttede lybækkerne den sejrende Frederik 1. Til dækning af krigsudgifterne blev Bornholm pantsat til Lybæk for 50 år fra 1525.
Bornholm vedblev at være en del af det danske rige, men indtil 1576 blev øen styret af lybske fogeder. Fig. 59.
Lybækkerne havde årene forud, 1509-11 og 1522, ført an i flere brandskatninger og udplyndringer af øen. Det var derfor næppe med den største begejstring, befolkningen modtog lybækkerne, og da øen i de følgende år blev meget hårdt beskattet, medførte det mange klager til den danske konge.
I 1535 kom det til et væbnet oprør ved Ugleenge S for Åkirkeby. Bornholmerne blev slået ned, men alligevel lykkedes det siden hen at få lempet beskatningen. Netop på grund af de mange skriftlige klager og det lybske bogholderi findes der bevaret mange informationer om lybækkertiden på Bornholm.
Trods afgivne løfter om forlængelse af pantet i yderligere 50 år var Hansestadens magt blevet så svækket, at det lykkedes Frederik 2. at få øen tilbageleveret i 1576.

Kirkerne

Selvom ærkesædet i 1522 på kongens forlangende havde måttet aflevere Bornholm, bevarede kirken indtil 1541 sit gods på øen. Fig. 60. De fleste katolske præster fortsatte i embedet, og tiendeydelsen fortsatte, dog gik nu en del af ydelsen til kongen.
En egentlig jordebog over kirkens indtægter og gods blev først nedskrevet i 1569. Jordebogen indeholder den første omtale af et større antal stednavne, hvoraf mange har kunnet stedfæstes.
Kirkerne blev ikke udbygget under lybækkerne, men i Pouls kirke findes og i Å kirke er der registreret kalkmalerier fra år 1560-70. Der er også bevaret gravsten fra tre af de lybske fogeder i Allinge og Å kirke. Fig. 61. Desuden kendes optegnelser om enkelte gravsten fra denne tid. Disse er fundet på gårde, hvor de har været genbrugte som trappe-, bro- eller "brøndkar"sten.

Bebyggelsen

De ældste beskrivelser af øens bebyggelse og topografiske kort går kun tilbage til 16-1700-tallet, men de gengiver med stor sikkerhed også bebyggelsen i 14-1500-tallet. Kystbebyggelsen kendetegnes af 4 købstæder og 18 fiskerlejer. Indlandsbebyggelsen kendetegens ved én købstad, 950 enkeltgårde (jvf. Kort 3.4.) og 400 udbyggere (husmænd). Gårdene ligger placeret i et bredt bælte omkring det store, centrale, uopdyrkede, fælles overdrev - Almindingen. Selvejer(arve/skatte)- og vornede(fæste)gårdene har fra denne tid bevaret et gårdnummer, der stadigvæk benyttes.
I en jordebog fra 1691-92 anføres 680 selvejergårde, 224 vornedegårde, 16 sæde- eller proprietærgårde samt 30 præste- og degnegårde. Fig. 62-64. I præsteindberetningen fra 1624 angives det samlede antal gårde til 881. Ravn angiver i 1671 antallet af gårde til 879 (672 selvejergårde og 207 vornedegårde). Dog kan ifølge Ravn disse tal ikke sættes så endeligt, "thi udi forrige Tide vare de ved et Tusende tilsammen, men siden er der bleven saa megen Forandring derpaa udi adskillige Maade, at nogle ere af dennem slet blevne øde, saa der er ikke en Sogn, der findes jo nogle øde Gaarde udi" (Ravn s. 165).

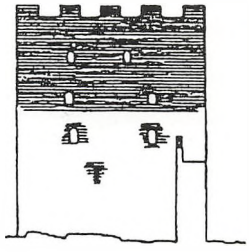

Fig. 59. Hammershus Manteltårn. Tegning efter K. Borch Vesth.
Hammershus blev efter at være ødelagt i 1522 genopbygget og moderniseret. Et meget stort antal munkesten medgik til disse byggearbejder, bl.a. blev Manteltårnet forhøjet med to etager. Lybækkerne opførte en teglgård til det omfattende byggeri.
På SØ-siden af Langebjerg 1,5 km NØ for Hammershus er der fundet spor af flere teglovne og lertagningsgruber, der kan hidrøre fra dette byggeri. 1:500

Kendskabet til byggemåden er begrænset, idet der ikke er bevaret synlige rester af gårde fra denne periode. Ved en enkelt større undersøgelse ved Damaskegård i Østerlars og flere mindre arkæologiske udgravninger har det været muligt at påvise, at gård-stuehusene har ligget på samme sted siden 1500-tallet . Fig. 65-66. Samme stedbundethed ses ikke ved avlsbygningerne, hvoraf mange må formodes at ligge under og inden for de eksisterende gårdspladser. På Bornholm findes der mange muligheder for at undersøge de middelalderlige gårde, fordi et så stort antal gårde er blevet nedlagt eller flyttede i nyere tid. Fig. 67. I 1618 måtte 4 gårde i Strandby i Poulsker flyttes, fordi gårdene og

Fig. 60. Kirkens gods. Kirker, kapeller, præste-, degne-, kirkebo- og kannikegårde. Skt. Jørgens hospitalet blev økonomisk understøttet med landgilde-indtægter fra op til 15 gårde. Pånær to var samtlige kirkebo- og kannikegårde vornede-/fæstegårde. Præstegårdene kan som i nyere tid oprindelig have været ensartet store i værdisætningen og degnegårdene halvt så store. De fleste degnegårde er i dag nedlagt, kun 5 er bevarede - mange ombyggedes i 1800-tallet til skoler. 1:200.000

bygjordene var blevet dækkede af flyvesand. Netop i sandflugtsområderne ved Dueodde, men også syd for Hasle, vil der være muligheder for at hele agersystemer og gårdanlæg endnu findes bevaret.

Samfærdsel, erhverv og økonomi

Under lybækkertiden klagede købmænd fra andre Hansebyer over, at Lybæk monopoliserede handlen på Bornholm. Den givtige Østersø-handel var dog generelt på retur, handelsvejene blev mere vestvendte. Silden forsvandt fra Østersøen og med dem de store indtægter med handel og eksport af saltet fisk. Landbruget blev igen det betydeligste erhverv.

Hegn og gærder

I forbindelse med lybækkernes klage til kongen over, at øens frimænd indtager udmarksjord (1545), hævdes det, at det tidligere var skik, at kongens skattebønder inddrog agre på fælleden, skønt de ejede lod og del i den.
"Hver Bonde haver sin egen indgrøftede Gaard, Mark og Ejendomme for sig selv. Skal derfore hver have sin Fæhyrde eller Fæbud, som vogter Kvæg om Sommeren, at det ikke skal gøre Skade paa Naboernes Agre eller Eng og deraf foraarsages Klammeri for Uhegnets Skyld, som her over skarp holdes og tilses. Men det andet deres Kvæg og Fæned, være sig Heste, Foler, Mærer, Stude, Kvier, Kalve og deslige, der ikke om Sommeren bruges, udslipper de paa den store Lyng eller Alminden Mark, som ligger fast midt inden udi omkring alle Sognerne" (Ravn s. 166).
Vi kender ikke alderen på udmarksgærdet, og der har igennem middelalderen og op til 1866 været stor uenighed om dets rette placering. Fig. 68. Enkelte steder, f.eks. N for Kåsegård i Ibsker og i den NØ-lige del af Åker, findes der tættere på gårdene bevaret spor af et ældre udmarksgærde (jorddige). Generelt har der været tale om en gradvis reduktion af udmarksarealet, jvf. fig. 62. I udmarken kunne der findes opdyrkede parceller, såkaldte rundløkker, men også samlingssteder for dyr, såkaldte fægårde.
I indmarken omkring gårdene fandtes ofte et helt system af indhegnede grise- og hesteløkker samt hegnede færdselsveje. Af dette hegningssystem, der findes gengivet på de ældste matrikelkort, er der ikke længere meget tilbage i indmarken, jvf. fig. 1 og fig. 69.

Typisk vil de gamle skelmarkeringer være bevaret i gamle indmarksskove, ligeledes på grænsen til de gamle udmarksområder, hvor meget lange partier af udmarksgærdet er bevaret. Nogle strækninger af udmarksgærdet findes gengivet på moderne kort og har derved kunnet beskyttes efter Naturbeskyttelsesloven, men store dele af udmarksgærdet findes ikke afsat på nyere kortblade. Det samme er gældende for de i kulturhistorisk sammenhæng mest interessante diger i indmarken.

Vand- og vindmøller

Vandmøller må have været almindelige under lybækkertiden, selv om det kun er få, der omtales. I præsteindberetningerne fra 1625 opgøres antallet af vandmøller således til 70. Ligeledes omtales der 19 vindmøller, men vindmøller er et forholdvis sent fænomen. Møllen på Møllebakken Ø for Hammershus skulle som den første være opført omkring år 1560. Et mølleanlæg omtalt i 1490 under Kroggård i Ibsker kan have været en vindmølle, men ellers omtales under lybækkertiden kun 3 vindmøller: Kuremøllen i Rutsker, en mølle ved Vestergård i Vestermarie samt møllen ved Hammershus, jvf. fig. 46.
I modsætning til vandmøllerne vil sporene efter vindmøller ofte være helt fjernede.
Sandsynligvis har de ældste vindmøller være "tyske" stubmøller, fig. 70, men som noget specielt for Bornholm fandtes der helt op i 1800-tallet bevaret eksempler på horisontalmøller eller jordmøller, på bornholmsk vær-plaska. De kan meget vel repræsentere en middelalderlig vindmølletype, da de i deres konstruktion minder om en skvatmølle. Fig. 71.

Fig. 61. Gravsten over Blasius von Wickede, der 1543-47 var lybsk høvedsmand på Hammershus. Tegnet af førstelærer L. Petersen i 1880. Von Wickede blev gravlagt i Allinge kirke, hvor den 250x138 cm store gravsten i grå kalksten endnu kan ses. Ialt er der bevaret 3 lybske gravsten. Bedst kendt er Schweder Kettings gravsten i Å kirke.

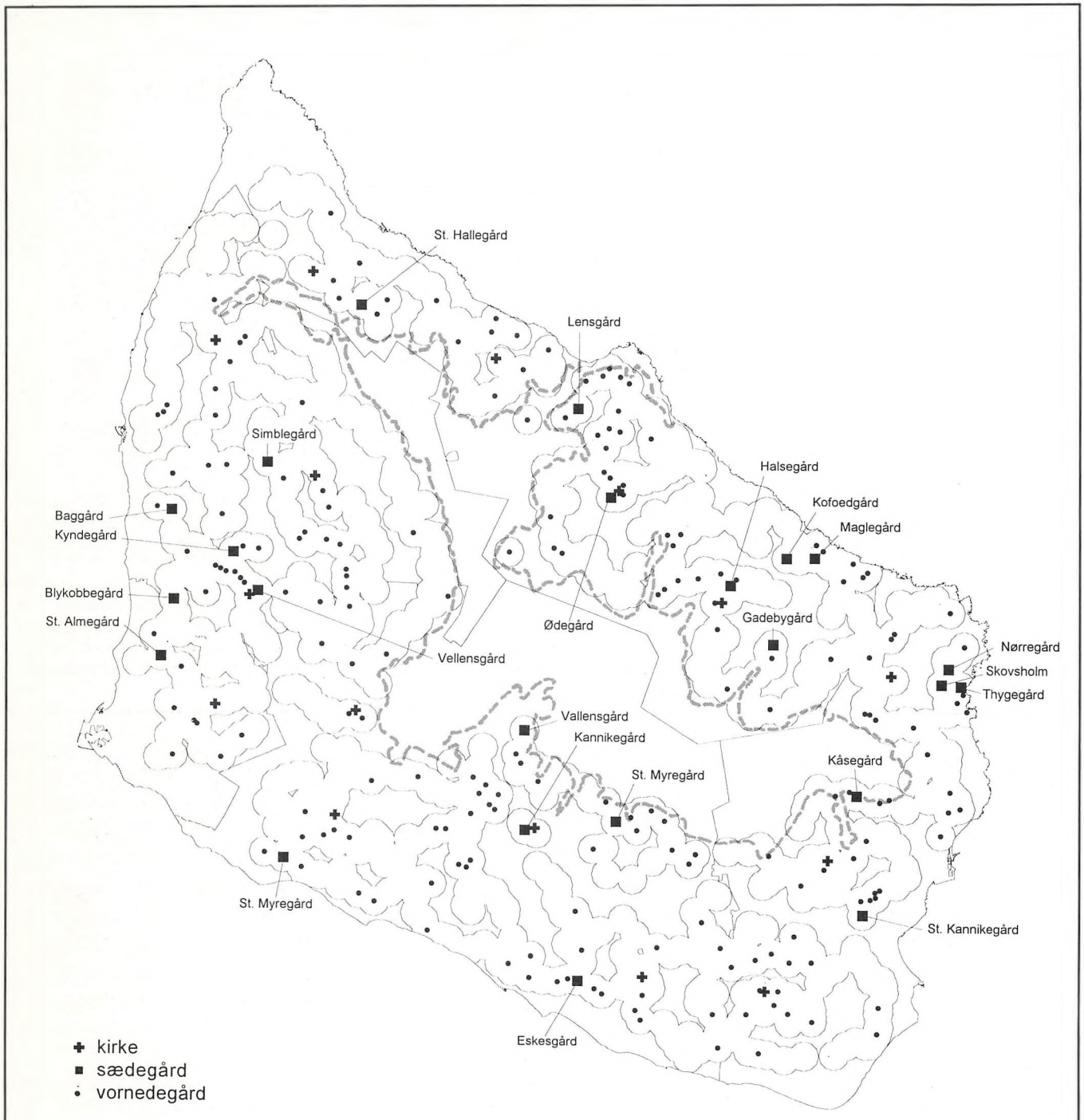

Fig. 62. Kronens gods. Sæde-/proprietær-/frimandsgårde og vornedegårde. Ved at indtegne en "udnyttelsesradius" på ½ km omkring gårdene illustreres, i hvilke områder udmarksgrænsen er blevet flyttet, og i hvilke friområder/marginaljordsområder der var plads til udbyggere/husmænd. En udnyttelsesradius på 500 m omkring en gård er et gennemsnitstal, men svarer nogenlunde til de faktiske jordudnyttelsesforhold. 1:200.000

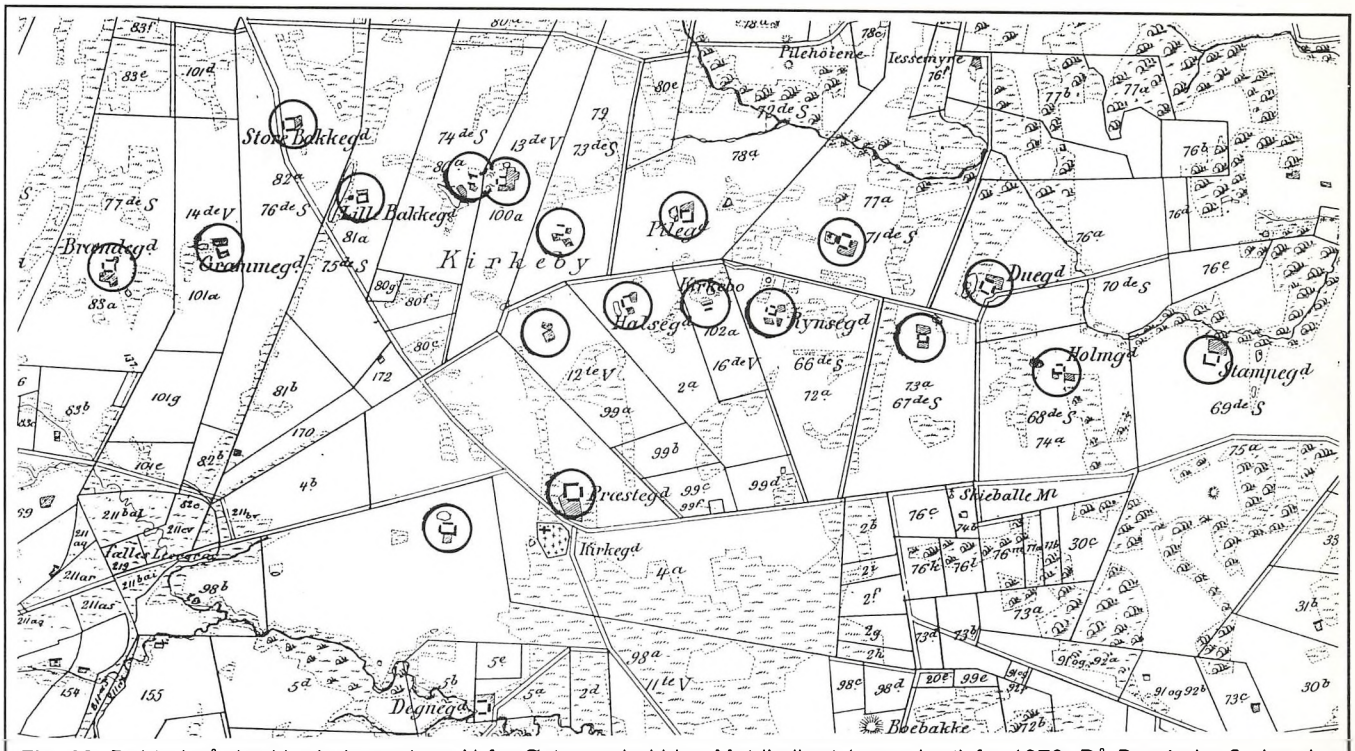

Fig. 63. Dobbeltgårdrække-bebyggelsen N for Østermarie kirke. Matrikelkort (sognekort) fra 1879. På Bornholm findes der kun meget få steder noget, der vil kunne betegnes spredt enkeltgårds-bebyggelse. De fleste gårde ligger struktureret i gårdrækker, hvor de enkelte gårde kan ligge endog meget tæt, kun 5-10 m fra hinanden. Den dobbelte gårdrække-bebyggelse "Kirkebyen" i Østermarie er dog selv efter bornholmske forhold enestående. Gårdene ses fremhævet med en cirkel. 1:20.000

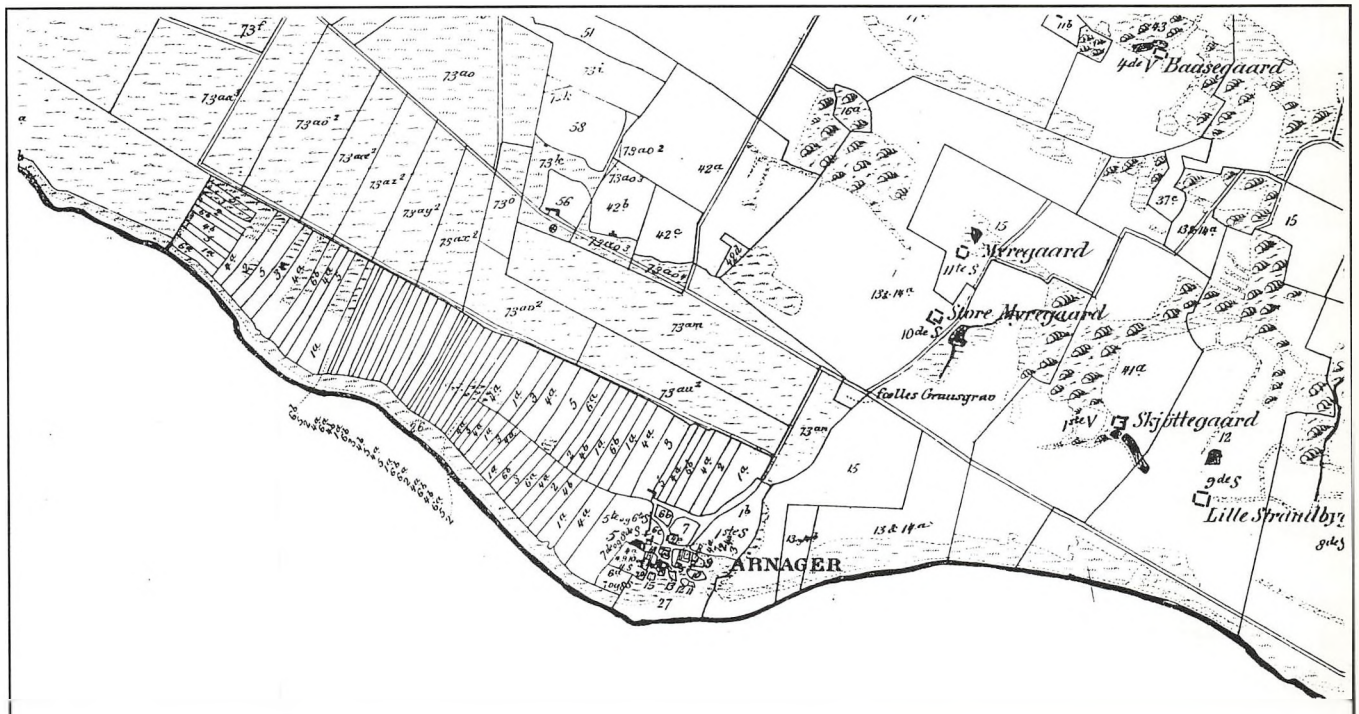

Fig. 64. Matrikelkort (sognekort) over Arnager og Arnager løkker i Nylars fra 1879. I 1552 forsøgte adelsmanden Trud Myre at lægge Arnager by ind under St. Myregård. Det kan være fra denne tid, at byvangen fik landsbykarakter med en jordfordeling i mange små lodder. I ingen af de andre af øens byvange er der antydning af noget tilsvarende. Det fællesskab, der har eksisteret i Arnager indtil udskiftningen i 1842 med gadekær og gadestævne, må formodes at have været et særtilfælde. 1:20.000

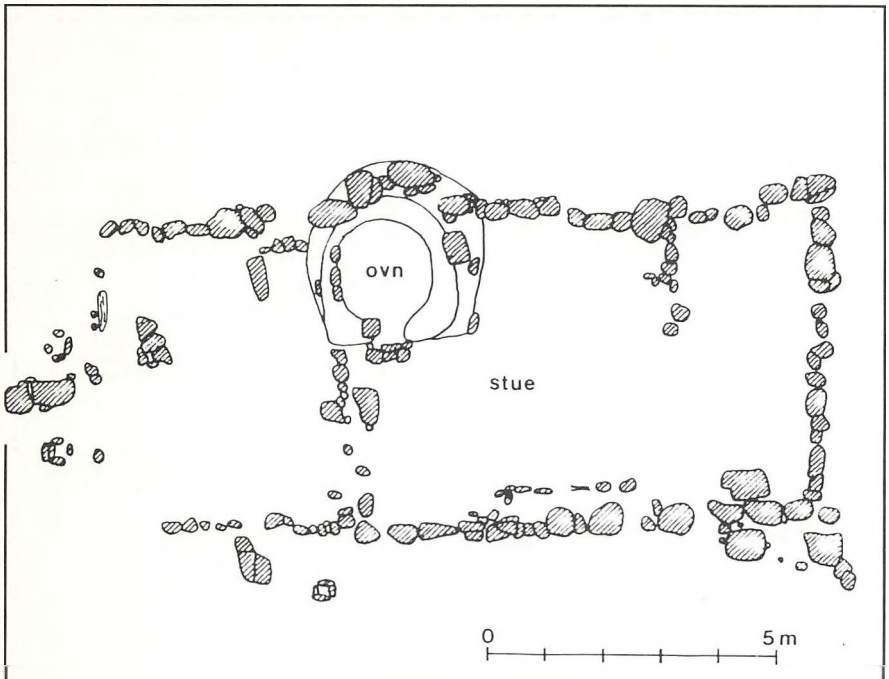

Fig. 65. Damaskegård i Østerlars. I forbindelse med nedtagningen af gården og dens flytning til Frilandsmuseet i 1975 undersøgtes gårdtomten. Tegning Orla Svendsen efter opmåling af Hans Kapel.

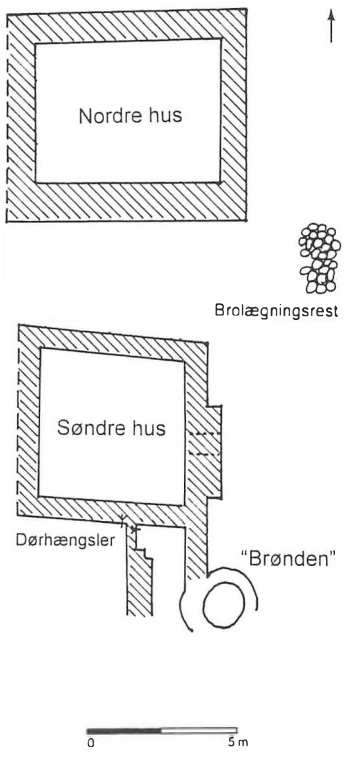

Fig. 66. Stenfundamenter afdækket under Vallensgårds østre længe, efter opmåling og tegning af Aage Roussell.
Da avlsbygningerne i 1937 brændte, genfandtes fundamenterne af 2 firkantede stenbygninger af granit og munkesten. Desuden fandtes en brønd, hvori der bl.a. fandtes skår af venetianske glasbægre og rudeglas med blyindfatning.
Fundene og fundamenterne må være fra det stenhus med tårn og kælder, som Schweder Ketting efter 1555 opførte med sten fra Lilleborg. Han skulle endvidere have anlagt et bryggeri.
I 1926 afdækkede arkitekt K. S. L. Thorsen rester af bygninger ved bryggersdammen Ø for gården. N for gården er de anlagte fiskedamme endnu synlige.
Et vandmølleanlæg V for gården er derimod helt fjernet. I 1571 anklages Schweder Ketting for at have forhugget Almindingsskoven ved at indgærde Vallensgård. Dette er blevet tolket som, at Vallensgård blev befæstet.

Veje og broer

Det var først i 1500-tallet, at vogne begyndte at blive almindlige som befordingsmiddel for personer. Lybækkerne omtaler, hvor dårlige vejene var på øen, og Schweder Ketting anlagde derfor stensatte køreveje fra Vallensgård til Almindingen og til Åkirkeby.

Salchow gør i sin militærbeskrivelse over Bornholm fra 1814 rede for vejene, som de formentlig også har taget sig ud i middelalderen. "De egentlige Landeveie holdes aarligen vedlige, men ere om For- og Efteraaret ofte yderst besværlige og neppe fremkommelige". - Der "gives en overordentlig Mængde mindre Veie ... Det er en Følge af Gaardenes isolerte Beliggenhed, da i det mindste hver Strøg af Gaardene har sin Kirkevei; mangen Gaardsstrøg har directe Vei til nærmeste Kiøbstad; . Desforuden haves en Deel Kommunikations-Veie imellem Sognene og Sognets Beboere. De mindre Veie ere ikke altid bestandige, men oppløies og tilsaaes tidt for Sommeren og omlegges da mangen gang til følgende Aar." (Salchow s. 110).
Sandsynligvis har der over de dybeste og vanskeligst passerbare åer været opført træbroer. I en opgørelse over kirkens indtægter fra 1569 omtales én træbro. De fleste stednavne med endelsen -bro henviser til overgangssteder, men de stenbyggede broer er til gengæld et nyere fænomen. Stenbroer bliver først almindelige i 1800-tallet.

Helt frem til 1900-tallet har den hurtigste og mest effektive form for transport været søvejen, jvf. fig. 54.

Fig. 67. Nedlagte gårde. På Bornholm findes mange oplysninger om nedlagte gårde - såkaldte stæle. Ialt kendes 132 hele og 29 delvis fritliggende gårdtomter, heraf er de 88 gårde nedlagte og de 44 flyttede. Mange af de nedlagte og alle de flyttede gårde er stedfæstede, og årstallet for deres flytning eller nedlæggelse kendes. Andre er endnu ikke stedfæstede, som f.eks. 16. selvejergård, Holtegårdstæl, tillagt 14. selvejergård Kølleregård i Nylars. Gården omtales i 1614 at have ligget øde uden husbygning i hundrede år. Påfaldende mange gårde, der i længere perioder har ligget øde, er dog blevet genopbyggede på nøjagtig samme sted, som f.eks. Ødegård i Østerlars og Stellegård i Rutsker. 1:200.000

Fig. 68. Udmarksgærdet. På Bornholm har der helt frem til 1842 eksisteret et ind- og udmarkssystem. Udmarkerne blev brugt som fælles græsgang for kreaturerne; bønderne havde brugsretten, mens kongen havde ejendomsretten. Omkring udmarken var der fra forårets såning til efter høst et sammenhængende gærde. Udgærdet skal være færdigt hvert år til St. Valborgsdag 1.5. Først i 1588 skal der være blevet foretaget skelsætning af gårdenes rette fortov i Højlyngen. Fortovet er den del af udmarken, der støder op til en gårds grund, og som gårdens ejer har brugsret til. Skelsten kunne være markerede med marksten, hvorunder der lagdes kul eller flintsten. I en del tilfælde kan det afgøres, at udmarksgærdet må være af nyere dato. Oftest vil det ikke være muligt uden arkæologiske undersøgelser at afgøre, hvor gammelt et digeafsnit er. 1:200.000

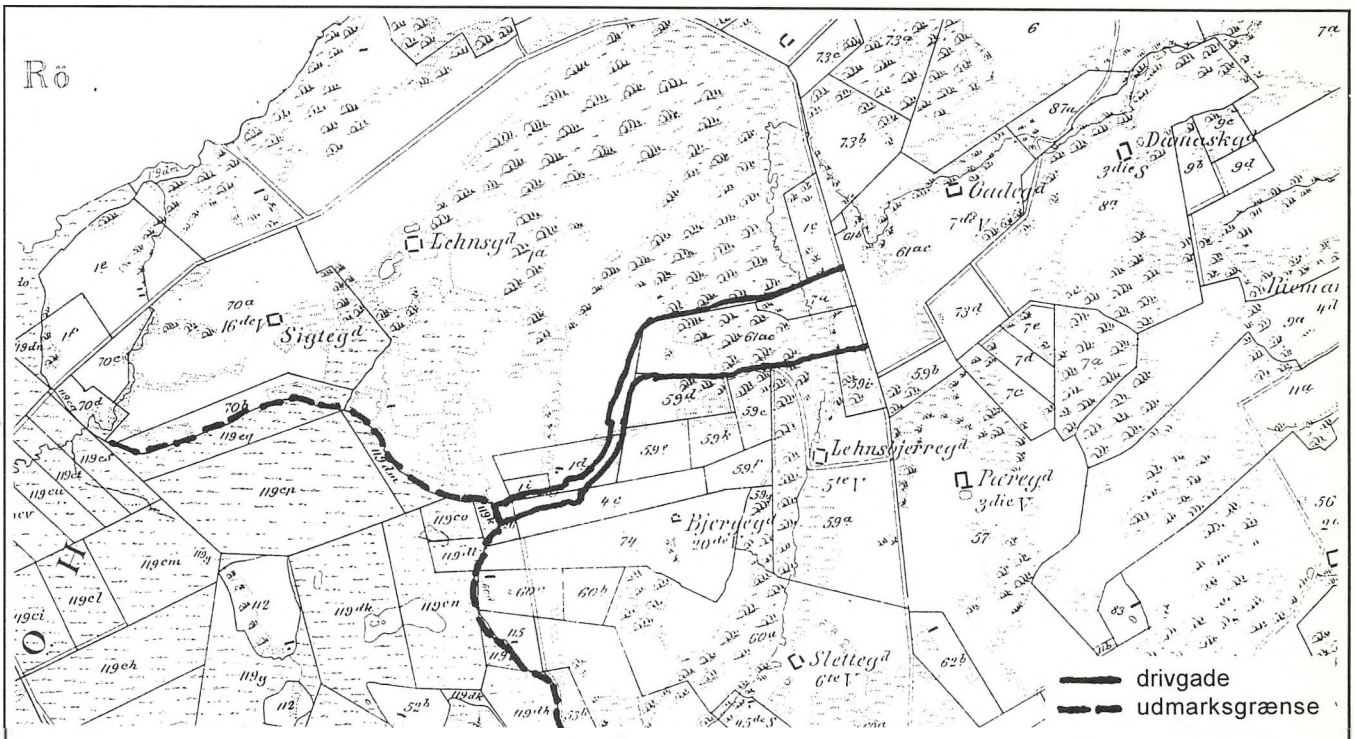

Fig. 69. Drivgade over Lensbjerg Klint i Østerlars indtegnet på sognekort fra 1879. I tilknytning til udmarksgærdet fandtes et helt system af gader/veje, der fra det indre af indmarken som lange drivgader førte ud i udmarken. På Lensbjerg Klint findes rester af drivgaden i dag kun bevaret på mindre og ikke opdyrkelige strækninger, men deres tidligere forløb findes gengivet på de ældste matrikelkort. 1:20.000

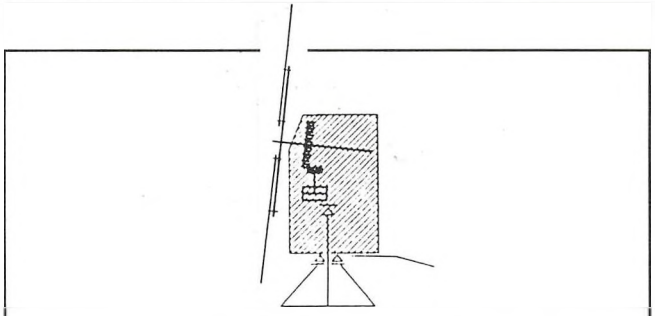

Fig. 70. Stubmølle. Trods vand- og vindkraft beretter Ramus Pedersen Ravn i 1671, at "næsten alle Mand" har en "liden Haandkværn hjemme udi sit Hus, hvorpaa undertiden kan males lidet Malt eller Gryn til Husbehov" (Ravn 1926 s. 168).

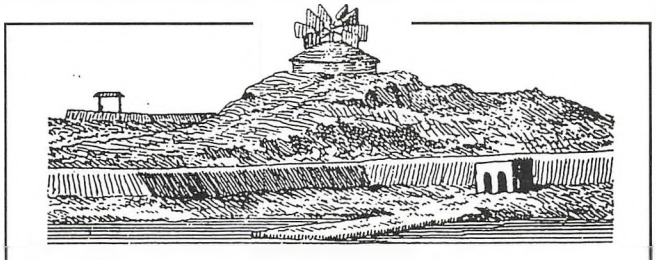

Fig. 71. Horisontal- eller jordmølle på Christiansø efter tegning i De Thura 1756. På Bornholm har der eksisteret flere jordmøller, såkaldte djævledanse. Flere skal have været gravet ned i gravhøje eller som ved Snaphøj på Rispebjerg anlagt oven i en voldrest til jernalderforsvarsborgen Ringborgen.

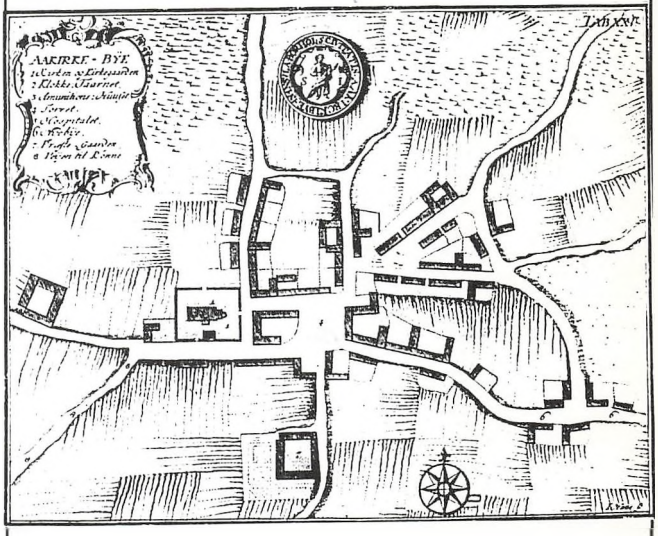

Fig. 72. Å kirke med ammunitionshus tæt SV for kirken efter tegning i De Thura 1756.
I 1553 berettes det, at sognets skyts siden Arilds tid havde været opbevaret i kirkerne. Sogneforsvaret samledes først ved kirkerne, øvelses-/mønstringspladser lå ofte noget fra kirken.

Fig. 73. Bavne, skanser og skagelfald. Skanser udgør den største gruppe af fredede historiske kulturminder. Mange af øens skanser antages opført eller genopbygget under lybækkertiden. Selvom selve bavnen forlængst er fjernet, eksisterer mange af bavnebakkerne og -højene endnu. De fleste bavne findes bevaret med stednavnet Bavnehøj eller Bavnebakke. Ved Randkløve i Østermarie findes også et baunepiltshus. Adskillige bavnehøje er fredede, fordi de har været anlagt på bronzealderhøje. Ved flere af kirkerne har der eksisteret militære samlings- og mønstringspladser (alarmpladser) for sogneværnet, såkaldte Bedegader og Skagelfald. Steder, hvor man kunne slå lejr, spænde hestene fra vognene og sætte skaglerne (rebene fra hestene til svingel og hammel). 1:200.000

Fællesforvaltning
Endnu i lybækkertiden betalte sognene en kollektiv landgilde, der indbyrdes måtte reguleres og fordeles. Først fra jordebøgerne 1598-99 bliver bønderne beskattet individuelt.

Forsvar, bavne og skanser
I 1535 efter opstanden og slaget ved Ugleenge blev de våben, der opbevaredes til landeværnet i kirkerne, fjernet af lybækkerne, jvf. fig. 72.
Under 7-årskrigen, 1563-70, genoprettedes landeværnet, og alle truede kystområder blev befæstet med skanser og gruber. Også den gamle bygdeborg Ringborgen blev muligvis igen taget i brug. Sandsynligvis var det lybækkerne, der på NØ-siden af Rispebjerg opførte skærmvolden/skansen Bukkediget. Trods arkæologiske undersøgelser i 1950 er det ikke lykkedes at datere volden. Feltlejren betegnedes Korreslot, hvilket en ejendom tæt ved Bukkediget endnu kaldes. Selve lejren er der endnu ikke fundet spor af.

Kun få steder i Danmark har der været opført så mange skanser som langs Bornholms kyst. I 1807 opgøres antallet til 214 kystskanser. Af disse er endnu 90 bevarede og fredede, jvf. fig. 73.
En del er forsætligt blevet fjernede, nogle har havet taget, andre er beskyttede efter Naturbeskyttelsesloven, men endnu ikke tinglyst fredede.
De fleste skanser har været i brug helt frem til 1814.
Enkelte indlandsskanser menes også anlagt i årene 1563-70, bl.a. skansen NV for Kattesletsgård i Bodilsker samt en mulig skanse ved Hulvidje-skoven Ø for Bodils kirke.

På Bornholm har der på de højeste og topografisk mest markante steder været placeret bavne, ialt 57 bavnebakker og -høje findes registreret. Fig. 73 og 74.
Nogle af de tættest liggende bavnehøje har ikke fungeret samtidig, men må afspejle tidsforskelle uden det med sikkerhed kan siges, hvornår de blev anlagt, og hvor mange der var i brug samtidig.

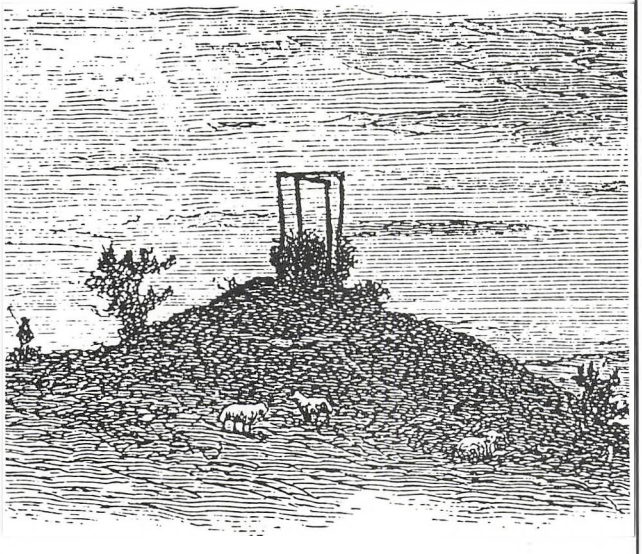

Fig. 74. Bavnen bestod af fire lodrette stokke holdt sammen af et kryds foroven. Selve bavnen var fyldt med risbrænde. Den sidste bavn, der stod på en høj NØ for Ny kirke, blev fjernet kort efter 1870. Der var klare aftaler om, hvem der skulle passe bavnerne. I Rutsker havde Frigårds ejer pligt til at tænde bavnen på Kumlehøj. Tegning af P. Hauberg.

Fig. 75. "Om vårdkasar på bergen i krigstid". Efter Olaus Magnus 1555.

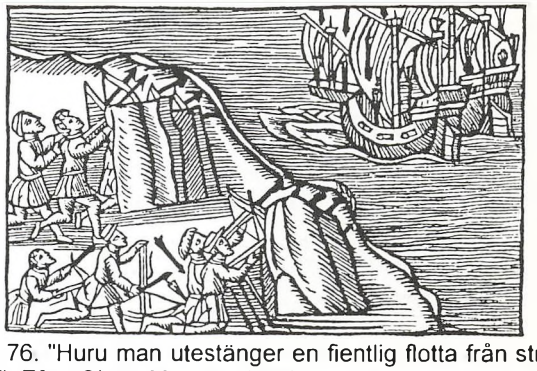

Fig. 76. "Huru man utestänger en fientlig flotta från stranden". Efter Olaus Magnus 1555.

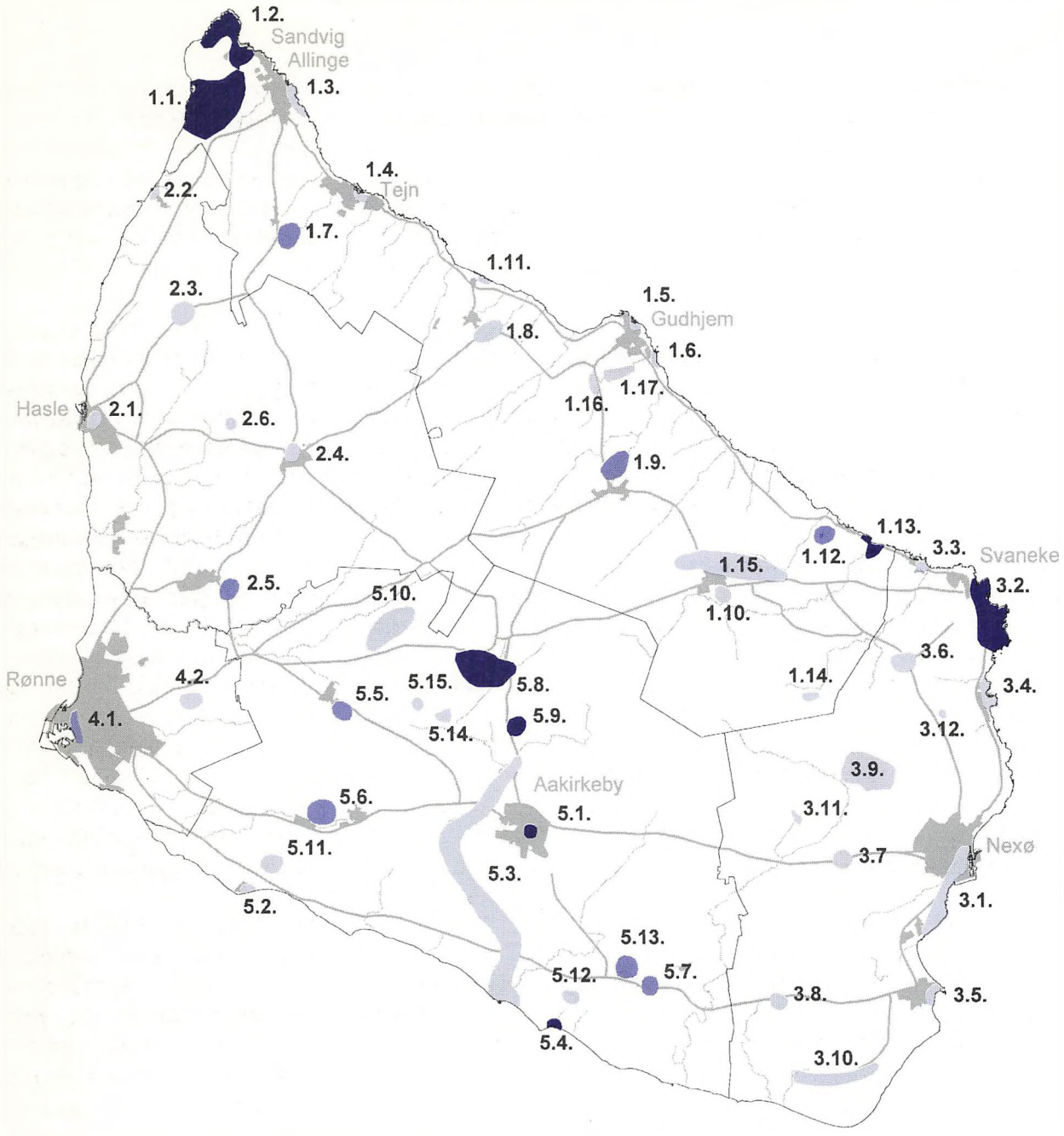

1:200.000

Kort 3.5. Interesseområder - Middelalderens kulturspor

Signatur:

- områder af enestående betydning (internationalt)
- områder af særlig betydning (nationalt)
- områder af betydning (regionalt)

Bornholms Amt . Teknisk Forvaltning . 1998

3.5. Interesseområder - Middelalderens kulturspor

På Bornholm findes der bevaret mange betydningsfulde levn fra middelalderen, heriblandt de enestående kulturmiljøer omkring Gamleborg-Lilleborg og Hammershus samt de velbevarede rundkirker.

De skriftlige kilder fra middelalderen er fåtallige, men i de ældste topografiske beskrivelser og ældste kort fra 16-1700-tallet findes der bevaret mange oplysninger, der rækker langt tilbage til middelalderen. Fremfor alt ligger der gemt en masse oplysninger i jorden i det arkæologiske arkiv, viden der mere detaljeret vil kunne fortælle om middelalderen. Hidtil har middelalder-arkæologien på Bornholm blot stået meget svagt.

Trods mange kontakter i Østersøområdet og underlæggelse under den danske konge eller ærkebispen i Lund, har Bornholm som øsamfund på mange måder udgjort et selvstændigt land med særlove og særegne forhold.
Alligevel er det med et kendskab til institutioner og forhold, der eksisterede før og efter middelalderen, samt ved at sammenligne med forholdene i landene omkring Østersøen, i et vist omfang muligt at beskrive forholdene på Bornholm.

De udpegede interesseområder med levn fra middelalderen, Kort 3.5., er en sammentegning af de enkelte temakort med angivelse af de i rekreativ, turist/seværdigheds-, undervisnings- og forsknings-/bevaringsmæssig henseende vigtigste områder.
Ved grænsedragningerne er det i et vist omfang forsøgt at følge naturlige grænser og de oprindelige ressource-udnyttelsesområder.

Selve vurderingen bygger på et skøn over, hvorvidt de enkelte områder eller lokaliteter er af international betydning (**klasse 1**), af national betydning (**klasse 2**) eller af regional betydning (**klasse 3**).

Klasse 1 omfatter levn eller lokaliteter, der kan belyse sammenhænge eller træk, der er af særlig interesse i national eller i international henseende.

Klasse 2 omfatter levn eller lokaliteter, hvor der er mulighed for at belyse væsentlige sammenhænge eller træk, der næppe kan findes bedre andetsteds i Danmark.

Klasse 3 omfatter levn eller lokaliteter, der kan belyse sammenhænge, der er repræsentative eller typiske for Bornholm.

I beskrivelsen af de enkelte interesseområder redegøres der for de kulturhistoriske levn, der burde sikres gennem en regulær fredning efter Naturbeskyttelsesloven, beskyttes gennem særlige aftaler eller gennem administration af loven, eller synliggøres gennem restaurering og vegetationspleje samt ved information.
Generelt vil der på hele øen være behov for at sikre de jorddækkede oldtidslevn, jvf. afsnit 3.1., s. 10-11.

Den foreliggende udpegning og beskrivelse af interesseområder betyder ikke, at fra nu af er alt med. **Bornholm er aldrig blevet systematisk berejst, og der er et stort behov for en mere fuldstændig registrering af vandmølleanlæg, dæmninger, sten- og jorddiger, agre, skelsten, drivgader, hulveje, vadesteder, broer, brøddegrave, brønde og kildevæld.**
Erfaringsmæssigt vil der især i fredskove kunne genfindes mange synlige og bevaringsværdige kulturminder. Derimod kan det være problematisk at afgøre, om f.eks. en dæmning eller en ager netop er et middelalderanlæg.

Udpegningen af interesseområderne medfører i første omgang blot, at lodsejere og myndigheder herigennem gøres opmærksomme på de særlige kulturhistoriske interesser, der findes i de pågældende områder.

Den bedste sikring af kulturminder og kulturmiljøer bygger fortsat på de enkelte generationers indleven og interesse for historien og det forgangne.

Interesseområder - Middelalder

FM fredet fortidsminde
arealfredning
indgår i amtslig/statslig pleje
fortidsmindeområde omtalt i Fortidsminder på Bornholm

Allinge-Gudhjem kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
1.1. **Hammershus slotsruin med Sæne havn, Hammersholm - Langebjerg og Slotslyngen** FM ■ ⌘ □	Enestående kulturmiljøområde med senmiddelalderlige befæstningsanlæg, hulveje, havne og mølledamme samt jorddækkede rester af kalkovne og teglværker.	**Klasse 1.** De oprindelige hulveje, der fører til slottet, bør opmåles.	Størstedelen af området omkring Hammershus er arealfredet. Ruinen er under konstant nedbrydning, men vedligeholdes af en fast stab under Bornholms Statsskovdistrikt og Skov- og Naturstyrelsen. Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i området vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.2. **Salomons kapel og Sandvig** FM ■ ⌘ □	Naturhavne, skanser og ruin af kapel tilknyttet det senmiddelalderlige sildemarked på Sandhammeren. Naturhavn og skanser i Osand bugten/Sandvig. I senmiddelalderen fungerede Sandvig som Hammershus østlige havneplads.	**Klasse 1.**	Størstedelen af området, der er delvis dækket af sandflugt, er fredet. Ved alle former for anlægs- og jordarbejder ved Osand bugten vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.3. **Allinge by og kapel** FM	Middelalderligt kapel oven for naturhavn ved Løsebæk og Næs. Det ældste Allinge formodes at ligge imellem Næs strand og kapellet. I kirken opbevares 2 lybske gravsten.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder mellem kirken og havnene vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.4. **Tejn fiskerleje med Skt. Josefs helligkilde**	Helligkilde og fiskerleje ved naturhavn, der ud fra stednavnet Tejn antages at kunne føres tilbage til vikingetid.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Tejn vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.5. **Gudhjem fiskerleje og ruinerne af Skt. Anna kapel** FM □	Middelalderligt kapel i tilknytning til naturhavn. Det ældste Gudhjem formodes at ligge imellem havnen og kapellet.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Gudhjem vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.6. **Melsted fiskerleje med skanser** FM □	Naturhavn med sanddækkede middelalderlige bebyggelsesspor ved udløbet af Melsted å. På begge sider af åudløbet findes der bevaret skanser.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Melsted vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
1.7. **Ols kirke** FM ■	Befæstet rundkirke indviet til den norske helgenkonge Olav den Hellige. Kirken er placeret på vestsiden af et højdedrag tæt øst for et engdrag.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget. På ageren øst for kirken bør dybdepløjning og jordgrubning undgås. På længere sigt anbefales området udlagt som permanent græsningsområde.
1.8. **Rø kirke med Præsteskov** FM ■	Fritliggende ombygget kirke indviet til Skt. Andreas. Kirken er placeret på vestsiden af et større højdedrag ved en dam. Fund af to spydspidser på den østlige side af højdedraget sandsynliggør, at der findes anlægsspor fra tidlig middelalder i området.	**Klasse 3.**	Dybdepløjning og jordgrubning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.

Allinge-Gudhjem kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
1.9. **Østerlars rundkirke** FM ■	Bornholms største befæstede rundkirke, helgenviet til Skt. Laurentius. Kirken er omgivet af en eksisterende gårdbebyggelse og placeret ved sydvestfoden af et højdedrag, hvor der findes spor af bebyggelser fra tidlig middelalder. I og ved kirken findes bevaret 3 runesten og 1 middelalderlig gravsten.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget. På agrene omkring kirken bør dybdepløjning og jordgrubning undgås.
1.10. **Østermarie kirkeruin** FM ■ ⌘ □	Halvt nedrevet Jomfru Maria kirke, placeret på en sydvendt skråning tæt øst for et kildevæld. Ved kirken afholdtes Østre herredsting. Ved kirkeruinen er opstillet 4 runesten.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget. På agrene omkring kirken bør dybdepløjning og jordgrubning undgås.
1.11. **Helligkilde ved Helligdommen i Rø** ■ □	Kilde i havstokken, knyttet til den middelalderlige kildedyrkelse. På en græsmark oven for Helligdomsklippen, tæt ved nedgangen til kilden, skal det forlængst fjernede Hellig Trefoldigheds kapel have stået.	**Klasse 3.**	Delvis fredet område. Kilden bør angives på kort, da den ellers nemt overses. Området, hvor kapellet har ligget, bør bibeholdes som permanent græsningsområde.
1.12. **Maglegård - Skt. Margrethe kapel i Østermarie** FM □	En af øens største gårde i middelalderen med tilhørende bevaret privatkapel opført i 1432.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages på gården og omkring kapellet. På agrene op til gården og kapellet bør dybdepløjning og jordgrubning undgås.
1.13. **Gyldensåi Snekkedal i Østermarie** FM ⌘ □	Skanser og middelalderlige fiskebodetomter på vestsiden af Gyldensåens udløb samt mulig anløbshavn for snekker/skibe i Gyldensådalen (Snekkedal).	**Klasse 1.** De middelalderlige bodetomter bør opmåles.	Delvis fredet område. Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages i ådalen og ved åudløbet.
1.14. **Dalslunde i Østermarie**	Bevaret gårdtomt af den 44. selvejergård i Dalslunde nedlagt omkring år 1800. Bevarede rester af to vandmølledæmninger samt rester af udmarksgærdet.	**Klasse 3.** De middelalderlige anlæg i området bør opmåles.	Anlæggene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.
1.15. **Kirkebyen i Østermarie**	Enestående dobbelt gårdrækkebebyggelse med bebyggelseskontinuitet tilbage til ca. år 1200 samt nærliggende bebyggelsesspor fra tidlig middelalder.	**Klasse 3.**	Dybdepløjning og jordgrubning bør undgås på de nedlagte gårdtomter.
1.16. **Lensbjerg Klint i Østerlars**	Rester af drivgade og samling af hulveje, der fra Gudhjem-Melsted bygden har ført over Lensbjerg Klint til udmarken i den nuværende Østerlars Plantage.	**Klasse 3.** Hulvejene og resterne af drivgaden bør registreres og indmåles.	Anlæggene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skovene bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.

Allinge-Gudhjem kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
1.17. **Lillegærde - Kroggård i Østerlars**	Bosættelsesområde fra tidlig middelalder med flere samtidige gårde. Ifølge overleveringen stedet, hvor Knud den Helliges høvedsmand Blod Egil omkring år 1080 havde opført en bygning så stor, som var det en kongshal.	**Klasse 3.**	Moderne landbrugsdrift med dybdepløjning og jordgrubning bør undgås.

Hasle kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
2.1. **Hasle by og kapel** FM	Middelalderligt kapel oven for naturhavn. Det ældste Hasle formodes at ligge imellem havnen og kapellet.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Hasle by vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
2.2. **Vang fiskerleje**	Fiskerleje omkring naturhavn.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Vang vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
2.3. **Ruts kirke** FM ■	Højtligende kirke indviet til ærkeenglen Skt. Mikhael. Omkring det stenmurede kirkegårdsdige er der fundet spor af en mulig voldgrav. Ved klokketårnet er opstillet en runesten.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
2.4. **Klemens kirke** FM ■	Højtliggende ombygget kirke indviet til Skt. Klemens. Ved kirken afholdtes Nordre herredsting. Tæt nord for kirken findes spor af ældre veje og middelalderlige bebyggelsesspor. Ved kirken findes der, dels indmuret i kirkegårdsdiget, dels frit, 7 runesten og 1 middelalderlig gravsten.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
2.5. **Ny kirke - Vellensgård** FM ■	Rundkirke i kun 2 stokværk indviet til Alle Helgen. Kirken er placeret på fladt terræn umiddelbart vest for en af sognets største gårde, Vellensgård. I kirken findes 2 runesten og 1 middelalderlig gravsten med processionskors.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
2.6. **Risby i Klemensker**	Tomterne af nedlagt gårdbebyggelse med tre tætliggende gårde.	**Klasse 3.**	Moderne landbrugsdrift med dybdepløjning og jordgrubning bør undgås.

Nexø kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
3.1. **Nexø by og kapel, Ferskesø, Skarvig og Langeskanse** FM ■ ⌘ □	Middelalderligt kapel ved naturhavn. Det ældste Nexø formodes at ligge omkring kirken og i området syd for kirken ved Nexø rhed ud for Langeskanse og Skarvig.	**Klasse 3.** Bodetomterne i Skarvig bør opmåles.	Delvis fredet område syd for Nexø. Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i området og omkring kirken vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
3.2. **Svaneke - Frennemark** FM ■ ⌘ □	Middelalderligt kapel ved naturhavn. Det ældste Svaneke formodes at ligge imellem kirken og havnen. Syd for Svaneke på Frennemark fra Sandkås Odde til Frenne Odde findes på en ca. 700 m lang strækning en enestående samling af bodetomter fra det middelalderlige sildemarked.	**Klasse 1.** Kun enkelte af bodetomterne er synlige, flere ville kunne synliggøres ved en nænsom restaurering. Tomterne bør opmåles.	Delvis fredet område. Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Svaneke vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
3.3. **Listed**	Fiskerleje ved naturhavn. Middelalderlige bodetomter findes med stor sandsynlighed under den eksisterende bebyggelse.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Listed vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
3.4. **Årsdale - Thyge havn**	Fiskerleje ved naturhavn imellen Oren og Hullenakke samt naturhavn ved Skovholms bækkens udløb - Thyge havn.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i området og i Årsdale vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
3.5. **Snogebæk** FM	Fiskerleje med naturhavn syd for Salthammer Odde.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Snogebæk vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
3.6. **Ibs kirke, Præstekilde og Præsteskov** FM ■	Øens bedst bevarede romanske kirke indviet til Skt. Jakob. Placeret fritliggende syd for to nu fjernede oldtidshøje, midt på et højdedrag tæt nordvest for et kildevæld, Præstekilden. I Præsteskoven nordøst for kirken findes bevaret oldtidsagre, antagelig fra præstegårdens første tid.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
3.7. **Bodils kirke** FM ■	Sognekirke indviet til Skt. Botulf. Fritliggende kirke placeret midt på et lavt højdedrag. I våbenhuset og tårnet findes indmuret 3 runesten, 1 romansk gravsten med processionskors og flere fragmenter af gravsten med bomærker.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.

Nexø kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
3.8. **Pouls kirke - Præstehøj** FM ■	Øens sandsynligvis yngste stenkirke indviet til Skt.Paulus. Kirken, der ligger på toppen af en lille bakke tæt syd for en større bakke, Præstehøj, har som den eneste af øens kirker intet vesttårn. Bygningsmæssigt hører kirken til blandt de bedst bevarede og mest særprægede på Bornholm. Ved kirken findes 2 runesten.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
3.9. **Kåsegård - Klinteby i Ibsker**	Bevaret rest af ældre udmarksgærde samt spor af muligvis middelalderlige agre med dyrkningsterrasser og rydningsrøser i tilknytning til middelalderlig storgård, Kåsegård.	**Klasse 3.** Agre, røser, hulveje, jorddiger og udmarksgærdet bør opmåles.	Delvis fredet område. Anlæggene i området bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.
3.10. **Lille Gubbegård - Munkegård i Poulsker** ■	Strandby - gårdrækkebebyggelse på senglacial strandvoldsdannelse med tilsandede middelaldergårde og agre. Overpløjede gårdtomter fra tidlig middelalder samt tidlig kristen gravplads ved Munkegård.	**Klasse 3.**	Delvis fredet område. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.
3.11. **Døvredal i Bodilsker**	Meget velbevaret samling af hulveje over Døvredal med flere overgangssteder.	**Klasse 3.** Hulvejene bør opmåles.	Hulvejene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.
3.12. **Munkegård i Ibsker**	Nedlagt bygd med 2-3 gårdtomter fra tidlig middelalder ved Munkegård i Ibsker.	**Klasse 3.**	Moderne landbrugsdrift med dybdepløjning og jordgrubning bør undgås. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.

Rønne kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
4.1. **Rønne by og kapel**	Øens ældste købstad med ombygget kapel placeret ved naturhavn. Det ældste Rønne med bodetomter og gårde har ligget omkring og nord for kirken.	**Klasse 2.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i indre Rønne by vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
4.2. **Knuds kirke** FM ■	Øens mindste romanske kirke indviet til den danske helgenkonge Knud den Hellige. Kirken har ligget højt og frit.	**Klasse 3.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.

Aakirkeby kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
5.1. **Aakirkeby og Å kirke** FM ■	Øens eneste „landsby" med købstadsbebyggelse, opført øst for øens hovedkirke, indviet til Skt. Johannes Døberen. I kirkens våbenhus er opstillet 3 runesten og den lybske høvedsmand Schweder Kettings gravmæle. Ved kirken afholdtes øens landsting og Søndre herredsting.	**Klasse 1.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder omkring Å kirke vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
5.2. **Arnager** FM	Fiskerleje ved naturhavn med skanser.	**Klasse 3.**	Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Arnager vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
5.3. **Læsådalen med Boderne og Spidlegårds kapel** FM ■ ⌘ □	Øens største samling af vandmølleanlæg med tilhørende gårdbebyggelse fra ca. år 1200, der følger Læsådalen. Anløbsplads ved Boderne med bodetomter ved Grødby- og Læsåens udløb. Middelalderhospital med Skt. Jørgensgård, vandmølle, kapel og gravplads ved Spidlegård.	**Klasse 3.** Kulturminderne i ådalen bør opmåles.	Delvis fredet område. Mølleanlæg, hulveje, vad og broer bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Dybdepløjning og jordgrubning bør undgås på den nedlagte Skt. Jørgensgård. Ved alle former for anlægs- og jordarbejder i Boderne vil der kunne afdækkes spor fra middelalderen. Museet bør orienteres i det indledende planlægningsarbejde.
5.4. **Hullebæk - Raghammer Odde** FM ■	I vigen øst for Raghammer Odde ved Hullebæk lå efter overleveringerne Åkirkebys gamle havn. Området er i dag helt tilsandet. Kun en skanse på Raghammer angiver områdets tidligere betydning.	**Klasse 1.**	Delvis fredet område. Ladepladsen ligger inden for et militært skydeområde. Museet bør orienteres, hvis de oprindelige jordlag under flyvesandsklitterne bliver frilagt.
5.5. **Vestermarie kirke** FM ■	Ombygget sognekirke indviet til Jomfru Maria kirke. Placeret midt på et højdedrag tæt vest for Vestre herreds fogedgård og sognets største gård, Vestergård. Ved kirken afholdtes Vestre herredsting. Inden for kirkegården, vest for kirken, er 6 runesten blevet nyopstillet.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget.
5.6. **Nylars rundkirke og Præstebysket** FM ■ ⌘	Øens næststørste rundkirke indviet til Skt. Nicolaus. Anlagt på sydøstsiden af et større højdedrag nær en dam. I våbenhuset findes opstillet 2 runesten. I Præstebysket, skoven øst for kirken, findes bevaret oldtidsagre antagelig fra præstegårdens første tid.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.

Aakirkeby kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
5.7. **Peders kirke - Dammegård** FM ■	Sognekirke indviet til Skt. Peder, placeret sydligst på lavt højdedrag. Omkring kirken og nord for Dammegård er der registreret flere nedlagte gårdtomter fra tidlig middelalder.	**Klasse 2.**	Museet bør orienteres om alle jordarbejder, der foretages uden for kirkegårdsdiget. Dybdepløjning og jordgrubning bør undgås på de nedlagte gårdtomter. På længere sigt anbefales området nord for kirken udlagt som permanent græsningsområde.
5.8. **Gamleborg - Lilleborg** FM ⌘ □	Enestående kulturmiljø-område med to tidlig middelalderlige typer centralborge, formentlig begge anlagt som kongsborge. I tilknytning til Lilleborg findes der bevaret spor af opdyrkede agre, der kan stamme fra middelalderen. Til og fra borgene findes der bevaret et helt system af hulveje.	**Klasse 1.** Dæmninger og voldgrave omkring borgene bør fremstå mere synlige. Jorddynger fra ældre undersøgelser burde fjernes. Agrene og hulvejene omkring borgene bør synliggøres og opmåles.	Selve borgene er fredede, men på de omkringliggende agre og ved hulvejene bør moderne skovdrift med jordbearbejdning undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.
5.9. **Vallensgård**	Øens største gård, placeret tæt syd for centralborgene i Almindingen i et udpræget udmarksområde. Herredsfogedgård for Søndre herred - udbygget under lybækkertiden. Omkring gården findes bevaret spor af bygninger opført med munkesten, fiskedamme og spor af bryggersdam.	**Klasse 1.** Anlæg i skoven øst for gården bør opmåles.	Anlæggene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Anlægssporene ligger delvis bevaret i skov. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.
5.10. **Tingsted**	Øens ældste landsting-sted. Efter overleveringerne placeret på et højdedrag syd for Tingsted Skole. Enkelt gårdrækkebebyggelse, der følger Tingsted ådalen med bebyggelseskontinuitet tilbage til ca. år 1000. I tilknytning til de eksisterende gårde findes mange tomter fra tidlig middelalder (1000-1200). I ådalen findes der bevaret flere vandmølleanlæg.	**Klasse 3.**	Mølleanlæg, hulveje og vad bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Dybdepløjning og jordgrubning bør undgås på de nedlagte gårdtomter. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.
5.11. **St. Myregård i Nylars** FM □	Middelalderlig hovedgård med muligt voldsted.	**Klasse 3.**	Området er fredet.
5.12. **Eskesgård - Vestergård i Pedersker** ■	Middelalderlig storgård, Eskesgård, med spor af ældre gårdanlæg ved Vestergård.	**Klasse 3.**	Delvis fredet område. Moderne landbrugsdrift med dybdepløjning og jordgrubning bør undgås. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.
5.13. **St. Gadegård i Pedersker**	Nedlagt bygd med 2-3 gårdtomter fra tidlig middelalder ved St. Gadegård i Pedersker.	**Klasse 2.**	Moderne landbrugsdrift med dybdepløjning og jordgrubning bør undgås. Forud for opførelsen af nye produktionsbygninger bør museet orienteres og eventuelt foretage udgravninger.

Aakirkeby kommune

Nr. Lokalitet	Beskrivelse	Klasse Forslag til registreringer	Sårbarhed Forslag til beskyttelse
5.14. **Springbakkevej i Almindingen**	Samling af hulveje, der fra syd har ført mod Gamleborg og Lilleborg.	**Klasse 3.** Hulvejene bør opmåles.	Hulvejene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.
5.15. **Gulbakkevej i Almindingen**	Samling af hulveje, der fra sydvest har ført mod Gamleborg og Lilleborg.	**Klasse 3.** Hulvejene bør opmåles.	Hulvejene bør sikres efter Naturbeskyttelsesloven. Moderne skovdrift med jordbearbejdning bør undgås. Kørsel i skoven bør kun foretages på tidspunkter, hvor skovbunden kan bære.

Appendiks: Beskyttelsen af vore fortidsminder

De synlige fortidsminder

De synlige fortidsminder udgør en stor del af vor nationale identitet og egenart. De repræsenterer et arvegods - et fælleseje som alle må hjælpe til med at bevare.

Af Danmarks næsten 30.000 fredede fortidsminder findes de 1000 på Bornholm. De fleste fredninger omfatter oldtidsgravhøje, røser, bautasten og helleristninger. Antallet af fortidsminder er stærkt stigende på Bornholm, dels fordi der hvert år findes „nye" oldtidsanlæg i mange af de skovdækkede områder, der endnu ikke er blevet systematisk undersøgt, dels fordi flere gamle broer, veje og mølleanlæg i de kommende år vil blive beskyttede som fortidsminder.

De ældste fredninger på Bornholm blev gennemført i begyndelsen af 1800-tallet. Hellig Kvinde allerede i 1809-10, med deklaration dog først fra 1870, Gamleborg og Lilleborg i Almindingen i 1821, Hammershus i 1822 og Louisenlund i 1851.
Efter 1870 og især i 1880- og 1890-erne blev der, med skolelærer J.A. Jørgensens medvirken, gennemført et stort antal fredninger. De fleste blev skænket til fredning af lodsejerne, andre blev mod en engangsbetaling købt til fredning og tinglyst.

På nogle fortidsminder står en fredningssten med indhugget kongekrone og FM for Fredet Mindesmærke. Fredningsstenen viser, at fredningen af fortidsmindet er sket frivilligt før 1937, hvor Danmark fik den første naturfredningslov. Herefter blev alle synlige fortidsminder automatisk fredede.

Loven er sidst ændret i 1992 til Naturbeskyttelsesloven, men det grundlæggende princip, at **ethvert synligt fortidsminde uden videre er fredet,** gælder stadig.

For at sikre lodsejerens kendskab til fortidsminderne og fredningen er en beskrivelse dog næsten altid tinglyst på ejendommen.

Tegning: Jens G. Bech.

Hvad betyder fredningen ?

En fortidsmindefredning indebærer et **forbud imod indgreb eller ændringer af fortidsmindets tilstand** - uanset om det er tinglyst på ejendommen eller ej (§ 12).

For at sikre fortidsmindernes synlighed blev det i 1961 vedtaget, at det er **ulovligt at foretage terrænmæssige og landskabelige ændringer inden for 100 m fra fortidsmindet** - eksempelvis at nedgrave dræn og vandledninger, bygge, plante, opsætte hegn eller lignende (§ 18). Forbudet gælder ikke gentilplantning af fredskov eller almindelig landbrugsdrift og herunder tilhørende hegning. Eventuel dispensation til ændringer inden for 100 m zonen skal søges ved Amtet, der skal give en **skriftlig dispensation**.

Med den ny Naturbeskyttelseslov i 1992 tilføjedes en bestemmelse om en dyrkningsfri **2 m zone omkring alle fredede fortidsminder uanset beliggenhed**. Inden for denne bræmme må der ikke dyrkes, gødskes eller beplantes. De 2 m måles fra foden af fortidsmindet (§ 13).
Dispensation fra bestemmelsen om en dyrkningsfri 2 m zone kan kun gives af Miljøministeriet ved Skov- og Naturstyrelsen under ganske særlige omstændigheder.

Nyt i Naturbeskyttelsesloven fra 1992 er også beskyttelsen af **sten- og jorddiger** (§ 4).

Amtet fører tilsyn med og plejer fortidsminderne.

Amtet fører tilsyn med fortidsmindernes tilstand og overholdelsen af den særlige 2 m dyrkningsfrie zone. I forbindelse med tilsynet tages stilling til eventuel pleje af fortidsmindet, der som regel udføres af Amtet efter aftale med de enkelte ejere.

Det er **ejeren, som er ansvarlig for eventuelle beskadigelser af fortidsmindet** og for at lovens bestemmelser overholdes (§ 74-75).

Slidskader, som skyldes græsning med kreaturer og lignende, samt skader i fortidsmindernes randzone ved for eksempel pløjning eller beplantning i strid med Naturbeskyttelseslovens 2 og 100 m zoner, skal retableres af ejeren for egen regning og efter Amtets anvisninger.

En fortidsmindefredning betyder ikke, at man som ejer ikke selv må pleje, synliggøre og vedligeholde fortidsminderne. Ejerne må gerne for egen regning rydde eller fælde træagtig bevoksning.

Det er også tilladt at afgræsse fortidsminderne med får eller andre mindre husdyr. Afgræsses fortidsmindet med større husdyr, bør det kun foregå kortvarigt, idet der let sker skade på vegetationen.

Naturbeskyttelsesloven administreres af Amtet og Skov- og Naturstyrelsen. Er der spørgsmål omkring pleje af fortidsminder eller tvivl om regler og lovgrundlag, så kontakt Amtet.

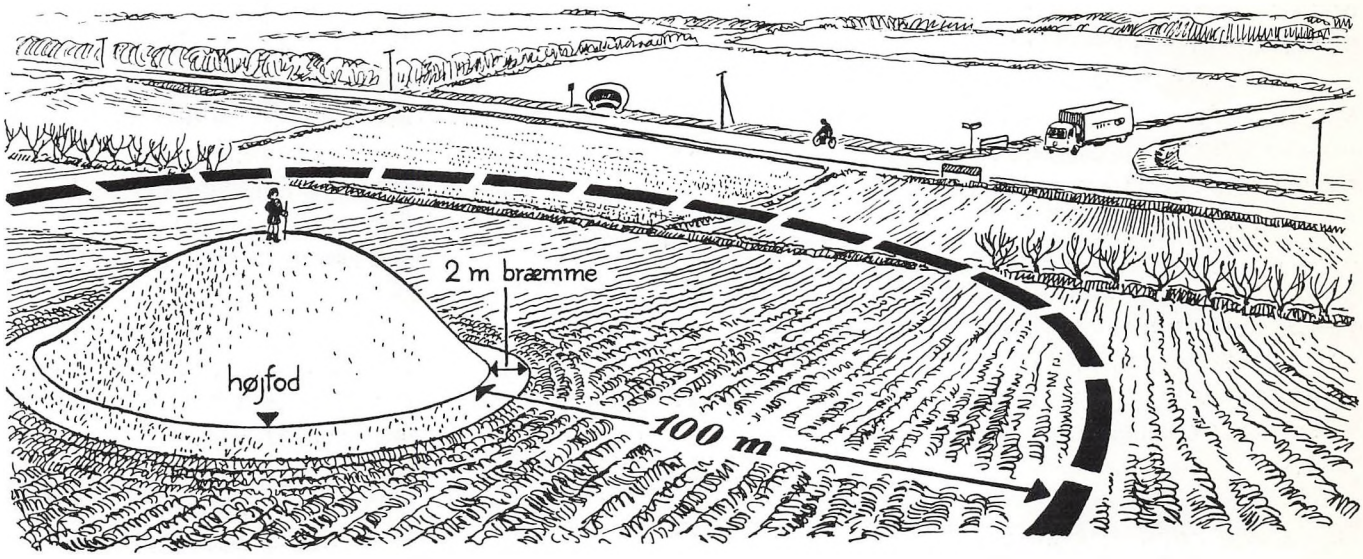

Beskyttelseszonerne sikrer, at fortidsminderne ikke beskadiges, og at de ses i landskabet. Tegning: Jens G. Bech.

Værn de synlige fortidsminder

- Gravning og andre indgreb i og indtil 2 m fra fortidsminder er forbudt.
- Der skal være en dyrkningsfri bræmme 2 m omkring fortidsminder.
- Terrænændringer, nyplantning og -bygning inden for 100 m kræver dispensation.
- Læg aldrig marksten, halmballer eller affald på fortidsminderne.
- Anlæg aldrig kunstige rævegrave etc. ved eller i fortidsminder.
- Beskyt fortidsminderne mod nedslidning af græssende dyr.
- Lav ikke bål eller afbrændinger på eller i nærheden af fortidsminder.
- Sten- og jorddiger er fredede og må ikke fjernes eller ændres. Dispensation søges hos Amtet.
- En fortidsmindefredning medfører ikke, at der er fri adgang til fortidsmindet.
  Hvor ikke andet er anført, vil adgang til fortidsminder på privat jord kræve tilladelse fra ejeren.

Adresser:

Bornholms Amt,
Teknisk Forvaltning,
Østre Ringvej 1,
3700 Rønne.
Tlf. 56 95 21 23.

Skov- og Naturstyrelsen,
Kulturhistorisk Kontor,
Haraldsgade 53,
2100 København Ø.
Tlf. 39 47 20 00.

Note: Teksten er delvis baseret på folderne **Værn om fortidsminderne**, Vejle Amt (marts 1995) og **Fortidsminder, fredning og pleje,** udgivet af Sønderjyllands Amt, Landskontoret, i samarbejde med Ribe og Viborg Amt 1994 ved arkæolog Karsten Kristiansen.

Uddrag af **Lov om naturbeskyttelse**
(Lov nr. 9 af 3. januar 1992)

Sten- og jorddiger

§ 4. Der må ikke foretages ændring i tilstanden af sten- og jorddiger og lignende.

Stk. 2. For sten- og jorddiger og lignende, der er beskyttet som fortidsminder, gælder alene reglerne om fortidsminder, jf. § 12 og § 13.

Fortidsminder

§ 12. Der må ikke foretages ændring i tilstanden af fortidsminder. Der må heller ikke foretages udstykning, matrikulering eller arealoverførsel, der fastlægger skel gennem fortidsminder.

Stk. 2. De typer af fortidsminder, der er omfattet af beskyttelsen efter stk. 1, er optaget i bilaget til loven.

Stk. 3. I bilaget til loven er fastsat, at visse typer af fortidsminder kun er omfattet af forbudet i stk. 1, når ejeren har modtaget en meddelelse fra miljøministeren om deres tilstedeværelse. For fortidsminder under terræn eller under bygninger kan miljøministeren i forbindelse med meddelelsen bestemme, at beskyttelsen efter stk. 1 udstrækkes til ejendomsskellet.

Stk. 4. Miljøministeren oplyser på begæring, hvilke beskyttede fortidsminder der findes på en ejendom, og hvilken udstrækning de har.

Stk. 5. Miljøministeren kan lade en meddelelse efter stk. 3 om tilstedeværelsen af et fortidsminde tinglyse på ejendommen.

§ 13. På fortidsminder og inden for en afstand af 2 m fra dem må der ikke foretages jordbehandling, gødes eller plantes. Der må heller ikke anvendes metaldetektor.

§ 18. Der må ikke foretages ændring i tilstanden af arealet inden for 100 m fra fortidsminder, der er beskyttet efter bestemmelserne i § 12. Der må ikke etableres hegn, placeres campingvogne og lignende.

Stk. 2. Forbudet i stk. 1 gælder ikke for

1) landbrugsmæssig drift bortset fra tilplantning,
2) gentilplantning af skovarealer, der ligger uden for det areal, der er nævnt i § 13, og beplantning i eksisterende haver og
3) sædvanlig hegning på jordbrugsejendomme.

Stk. 3. Stk. 1 gælder ikke for de typer af fortidsminder, der er nævnt i kapitel 1, nr. 10, og i kapitel 3 i bilaget til loven.

Kirker

§ 19. Der må ikke opføres bebyggelse med en højde over 8,5 m inden for en afstand af 300 m fra en kirke, medmindre kirken er omgivet af bymæssig bebyggelse i hele beskyttelseszonen.

Bilag til lov om naturbeskyttelse

Kapitel 1: Følgende fortidsmindetyper er omfattet af beskyttelsen i henhold til lovens § 12, hvis de er synlige i terrænet:

1. Høje, røser.
2. Stengrave, dysser, jættestuer.
3. Skibssætninger.
4. Ubebyggede voldsteder og værfter.
5. Forsvarsanlæg.
6. Ødekirkegårde.
7. Ruiner.
8. Runesten, bautasten.
9. Sten med helleristninger.
10. Kors, milepæle, vildtbanesten og lignende.

Fortidsminder, der er omfattet af kapitel 1, har beskyttelseslinie i henhold til lovens § 18, stk. 1, bortset fra nr. 10. Kors, milepæle, vildtbanesten og lignende.

Kapitel 2: Følgende fortidsmindetyper er kun omfattet af beskyttelsen i henhold til lovens § 12, når ejeren har modtaget meddelelse om deres tilstedeværelse:

1. Mølleanlæg.
2. Dæmninger.
3. Bro- og vejanlæg.
4. Stenvolde, stenrækker.
5. Bebyggede voldsteder og værfter.
6. Helligkilder.
7. Kanaler.
8. Anlæg ved eller i søer, åer og moser.
9. Bopladser.

Fortidsminder, der er omfattet af kapitel 2, har beskyttelseslinie i henhold til lovens § 18, stk. 1.

Kapitel 3: Følgende fortidsmindetyper er kun omfattet af beskyttelsen i henhold til lovens § 12, når ejeren har modtaget meddelelse om deres tilstedeværelse:

1. Fortidsminder omfattet af kapitel 1, som ikke er synlige i terrænet.
2. Sten og træer, hvortil der er knyttet folketro, historisk overlevering eller kulturhistorisk tradition.
3. Krigergrave.
4. Mindesmærker.
5. Sten- og jorddiger.
6. Agerspor.
7. Fangstgruber.
8. Sten- og grenkast.

Fortidsminder, der er omfattet af kapitel 3, har ikke beskyttelseslinie i henhold til lovens § 18, stk. 1, jf. § 18, stk. 3.

De skjulte fortidsminder

Det er bare en lille del af de samlede fortidslevn, der er synlige. Størstedelen ses slet ikke. Gårde, huse, kapeller, grave, vej- og agerspor, tabte eller nedgravede genstande ligger skjult i jorden og kommer enten tilfældigt frem eller som resultat af arkæologiske undersøgelser.
Sådanne **usynlige fund og anlæg er beskyttet af museumsloven**. Museumsloven administreres af Bornholms Museum.

Ikke alene råstofgravning og diverse anlægsarbejder, men også moderne dybdepløjning og grubning vil være ødelæggende for de ellers dybtliggende og beskyttede fortidslevn.
Hvis der dukker fund eller anlæg op under jordarbejder, er der **pligt til at stoppe arbejdet og kontakte museet**. Museet vurderer herefter fundet og en eventuel udgravning foretages uden udgift for de private lodsejere. I ganske få tilfælde kan særligt værdifulde anlæg fredes mod erstatning (§ 26).

Fund af danefæ

Loven om danefæ pålægger finderen at **aflevere mønter og andre genstande af ædelmetal** (guld, sølv og bronze) samt øvrige fund af stor sjældenhed til staten (Nationalmuseet).

Der udbetales dusør efter ædelmetalværdien, fundets sjældenhed og omstændighederne ved fremgravningen og behandlingen af fundet (§ 27).

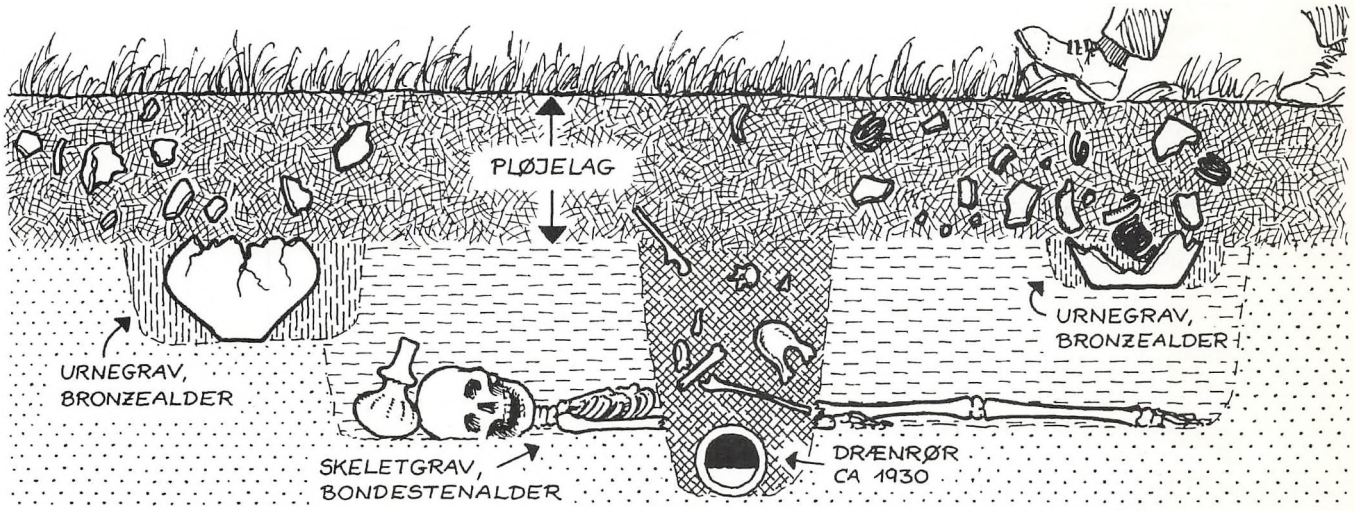

Det er kun den mindste del af fortidslevnene, som ses i landskabet. De fleste ligger skjult i jorden og er sårbare ved dybtgående jordarbejde. Tegning: Jens G. Bech.

Værn de usynlige fortidsminder

- Hvis du er heldig at finde gamle anlæg eller genstande, så grav ikke videre. Tag kun genstanden op, hvis det er strengt nødvendigt, og undlad enhver afrensning. Afmærk fundstedet og kontakt straks museet.

- Kontakt museet inden dybtgående jordarbejde.

- Hvad der for mange forekommer som gamle eller ubetydelige iagttagelser, kan for arkæologerne være værdifulde oplysninger om nye fundspor og fundsammenhænge.
  Selv de mindste potteskår, sten- og trækulssamlinger kan vise sig at være indgangen til helt nye arkæologiske landvindinger og viden om vor fælles fortid.

Adresser:

Bornholms Museum,
Sankt Mortens Gade 29,
3700 Rønne.
Tlf. 56 95 07 35.

Nationalmuseet,
Oldtid og Middelalder,
Frederiksholms Kanal 12,
1220 København K.
Tlf. 33 13 44 11.

Uddrag af **Bekendtgørelse af lov om museer m.v.**
Nr. 584, 31. august 1989

Kapitel 6

Arkæologiske opgaver

§ 26. Findes der under jordarbejder grave, gravpladser, bopladser, ruiner eller andre jordfaste fortidsminder, skal arbejdet standses i det omfang, det berører fortidsmindet. Fundet skal straks anmeldes til rigsantikvaren, og fundne genstande, der ikke skal afleveres efter § 27, stk. 2, skal efter anmodning afleveres til denne.

Stk. 2. Rigsantikvaren beslutter snarest, om arbejdet kan fortsætte, eller om det skal indstilles, indtil der er foretaget en undersøgelse, eller indtil spørgsmålet om en erhvervelse efter stk. 5 er endeligt afgjort. I år efter anmeldelsen kan arbejdet genoptages, medmindre rigsantikvaren forinden har afgivet indstilling om erhvervelse af fortidsmindet efter stk. 5.

Stk. 3. Undersøgelsen bekostes af rigsantikvaren. Udføres arbejdet for en offenltig myndighed, afholdes udgifterne dog af denne myndighed.

Stk. 4. Private grundejeres tab ved ikke at kunne fortsætte den hidtidige drift, medens undersøgelsen foretages, eller indtil spørgsmålet om en erhvervelse efter stk. 5 er endeligt afgjort, erstattes af rigsantikvaren. Kan der ikke opnås enighed om erstatningen, fastsættes denne af den taksationskommission, der er nævnt i naturfredningslovens § 5.

Stk. 5. Finder rigsantikvaren, at det pågældende fortidsminde bør bevares på stedet for eftertiden, afgiver rigsantikvaren, såfremt en aftale om en anden ordning ikke kan opnås, senest ved undersøgelsens afslutning indstilling til kulturministeren om erhvervelse af fortidsmindet og eventuelt omkringliggende areal. I år efter at rigsantikvaren har afgivet indstilling til ministeren, kan arbejdet genoptages, medmindre der forinden er truffet afgørelse om erhvervelse af fortidsmindet. Erhvervelsen kan ske ved ekspropriation efter reglerne i lov om fremgangsmåden ved ekspropriation vedrørende fast ejendom.

Stk. 6. Rigsantikvaren eller den, rigsantikvaren bemyndiger dertil, har uden retskendelse adgang til steder, hvor der foretages jordarbejder, og hvor der kan formodes under arbejdet at fremkomme fund som nævnt i stk. 1. Legitimation skal forevises mod forlangende. Politiet yder bistand efter regler, der fastsættes efter aftale mellem kulturministeren og justitsministeren.

§ 27. Genstande fra fortiden, herunder mønter, der er fundet i Danmark, og hvortil ingen kan godtgøre sin ret som ejer, er danefæ, såfremt de er forarbejdet af værdifuldt materiale eller har særlig kulturhistorisk værdi.

Stk. 2. Danefæ tilhører staten. Den, der finder danefæ, og den, der får danefæ i sin besiddelse, skal straks aflevere det til rigsantikvaren.

Stk. 3. Rigsantikvaren udbetaler en godtgørelse til finderen. Godtgørelsen fastsættes under hensyn til det fundnes materialeværdi og sjældenhed samt til den omhu, hvormed finderen har sikret fundet.

Stk. 4. Såfremt danefæ findes ved en arkæologisk undersøgelse, der forestås af en statslig eller statsstøttet institution eller i øvrigt finansieres helt eller delvis af offentlige midler, udbetales der ikke danefægodtgørelse til finderen. Rigsantikvaren kan dog i særlige tilfælde udbetale godtgørelse til ejer eller bruger af det areal, hvor undersøgelsen finder sted.

Stk. 5. Danefæ indgår i Nationalmuseet og kan af rigsantikvaren deponeres i andre statslige eller i statsstøttede museer efter anmodning fra disse.

Retningslinier for § 26-sager på kirkegårde og på visse arealer, der grænser op til sådanne.

1. Nationalmuseet har i samarbejde med lokalmuseerne over for rigsantikvaren det principielle ansvar i § 26-sager på arealer, der ejes af kirken, og som grænser op til kirker og kirkegårde, der er mere end 100 år gamle.

Uddrag af **Skaanske Lov - Anders Sunesens Parafrase**

Nedskrevet omkring år 1210

Kap. 26. Om at foretage Fordeling ved Reb.

Alles fælles og hver enkelts særlige Tarv kræver, at der i hver Landsby er visse fælles Arealer, nemlig Veje og Pladser, og visse private Arealer, der tjener de paagældende Personer til Brug i Forhold til deres Ejendomsret; og inden for disse bør enhver uretmæssig Besiddelsestagelse bødes ved Lighedsrebet, saaledes at hele Landsbyen ved Opmaaling ved dette deles i lige store Lodder, som man paa Modersmaalet almindeligt kalder *bool*, og som vi paa latinsk Sprog kan kalde *mansi*, hvorved de til Lodderne hørende Tofter indbyrdes og disse Tofters tilliggende Jorder indbyrdes gøres lige med hverandre.

Kap. 29. Hvorledes Færdselsvej kan fastsættes for Herredsmændene til Købstad eller til Skove eller til Stranden.

Til at fastsætte Færdselsvej for Herredsmændene til Købstad eller til Skove eller til Stranden skal der for Kongen eller (Ærke)biskoppen eller paa Tinge udnævnes tolv Bønder blandt de kyndige Mænd i hele Herredet, som hver især skal idømmes tre Mark i Bøde til Kongen, hvis de ikke paa den fastsatte Dag er rede til ved deres Ed sammen med to Vidner at udvise offentlig Vej.

Kap. 30. Om Sognemænds Færdselsvej til Kirke.

Naar tolv af Sognemændene er udnævnt for (Ærke)biskoppen til at gøre Rede for Kirkevej, men ikke paa den fastsatte Dag vil opfylde, hvad der er blevet dem paalagt, skal hver af dem give Biskoppen en Bøde paa tre Mark.

Kap. 33. Hvorledes Trætte om Markskel mellem de Landsbyer eller om den Jord, som sædvanligt kaldes *ornome*, skal bilægges.

Til at bilægge Trætte, opstaaet angaaende Skel mellem to Landsbyer, selv om den ene vitterligt er anlagt fra den anden, eller angaaende den Jord, som sædvanligt kaldes *ornome*, og som en Slags Forlods ifølge sin Anseelses Forret ikke maa gaa i Skifte med andre Jorder, skal paa Tinge vælges tolv af de kyndigste Mænd i hele Herredet, som paa Modersmaalet kaldes aldungebønder, for at disse kan udvise Grænserne og aabenbare den fulde Sandhed angaaende den Jord, som siges at have den nævnte Forret; om den har det, eller hvilken Udstrækning den har, idet de ved højtidelig Ed bekræfter, at de hverken af Had til eller af Yndes for nogen opfinder nogen Usandhed om de Anliggender, der skal afgøres, og at de tror, at det, som de paastaar, er sandt, og at de har hørt det samme af deres Forfædres og af kyndige gamles Mund.

Kap. 95. Om Tyvs Domfældelse.

Tyvs Domfældelse skal høre under Tingmændenes, ikke under Ombudsmandens Myndighed; men for mindre Tyveri indtil en halv Mark penges Værdi bør ikke nogen dømmes til at miste Livet, men Domfældelsen skal gaa ud paa enten Lemlæstelse eller Brændemærkning i Ansigtet til Tegn paa Minde om hans Paagribelse eller paa Trældom i Kongens Gaard eller Tugtelse ved Prygl. Men skønt den Mand, der tilegner sig blot en enkelt Penning mod Ejerens Vilje, begaar Tyveri, skal dog ingen bindes for mindre Tyveri end af fem Penninges Værdi. Undertiden medfører ogsaa Brødens Storhed med Rette, at den strenge Domfældelse ikke blot falder ud til Livsstraf, men til en særlig grum Dødsmaade, idet dels Kirkebryderen, der ikke gyser for at lægge vanhellig Haand paa hellige Ting og ved sit Tyveri øver Kirkeran, dels Snigmorderen, der for at vinde Rov og Bytte ved Stimandsfærd uden at tænke paa, at han hører til det menneskelige Samfund, paa vilde Dyrs Vis ikke skaaner anden Mands Liv, dels Brandstifteren, der for skændig Vindings Skyld er vant til at sætte Ild paa andres Huse, skal ophænges med udstrakt Krop paa Hjul eller stenes eller brændes. Desuden maa man vide, at hvis Kongens Ombudsmand ikke vil løse den Tyv, som Tingmændene ikke har villet dømme til Død eller Hængning, da kan efter Tingmændenes Dom dén der har grebet ham, med Rette bryde eller sønderrive den bundnes Baand, uden at han kan stævnes herfor af Kongens Ombudsmand.

Kap. 105. At ingen har Lov til at fjerne eget eller andres Gærder, saa at det ikke tjener til Værn for Agre eller Enge, indtil Sæd og Hø er indhøstet.

Gærder sættes om Agre eller Enge for at holde Dyr ude og bevare Høet og Sæden, og derfor har ingen, førend Hø eller Sæd er indhøstet og alle Neg bragt bort fra Agrene, Lov til at fjerne andres eller eget Gærde, som tjener til Værn for Agre eller Enge. Men hvis nogen forinden drister sig til at bryde eller borttage anden Mands Gærde, for at han til Vogns eller til Hest kan færdes ind over Ager eller Eng eller for nogen an-

den Sags Skyld, da skal han foruden at godtgøre hele Tabet tillige bøde to Øre Penge eller fralægge sig med tre Mands Ed at have gjort dette. Der er ogsaa Gærder, hvis Nedbrydning eller Borttagelse kræver tre Marks Bod, nemlig de, som omslutter og sikrer den til Huse bestemte Toft.

Kap. 113. Om den Tid, da det er bestemt, at Dyrene skal vogtes.

Ikke hele Aaret er det bestemt, at Dyrene skal vogtes, men blot hele det Tidsrum, som begynder Pinseaften og ender Sankt Michael Erkeengels Aften. Hvis der derfor til en hvilken som helst anden Tid findes Dyr i Agre og Enge, kan de ikke optages, men jages bort uden nogen Skade. Hvis de nemlig jages bort over ufarbare og dyndede Steder og ender deres Liv der, skal de, der jager dem bort, alle tilsammen godtgøre al Skade og sone den Uret, de har voldt ved deres Hensynsløshed, og dertil ydermere udrede tre Mark som Bod. Men hvis de hellere vil fralægge sig Gerningen, kan den skadelidte tvinge enhver, som han sigter for Tyveri i den anledning, til at underkaste sig Jernbryd, naar han forinden aflægger den Ed, som paa vort fædrene Maal hedder *asswæ-rueth*; og af den, der fældes ved at brænde Haanden, kan han foruden Godtgørelse for hele Skaden tage tre Mark i Bod.

Kap. 122. Om fælles Vand eller eget Vand.

Alt Vand, som ikke omsluttes af nogen Dæmning, gjort med Hænder, men kun af sine naturlige Bredder, er ifølge Lovens Billighed fælles for alle, saa at ingen med Rette kan hindres i at fiske deri. Men i Vand, som nogen retmæssigt har samlet inden for bygget Dæmning til Mølle- eller Fiskebrug, har ingen anden Lov til uden hans Samtykke at drive Fiskeri.

Kap. 125. At ingen fra Pinseaften til St. Mikkels Dag har Lov til at samle Vand til Møllebrug, som skader andres Enge.

Ingen har Lov til fra Pinseaften til St. Mikkels Dag at samle Vand til Møllebrug saaledes, at det paa Grund af den voldelige Opstemning oversvømmer andres Jorder og berøver deres Ejere Hø og anden Afgrøde, som avles der. Men hvis Møllens Ejer undlader at efterkomme Lovens rimelige Bud, og Klage derover fremføres paa Tinge, skal der af Tingmændene fastsættes en Dag til at borttage eller aabne Stigbordet, for at ikke Vandenes Afløb skal hæmmes af nogen Hindring til Skade for nogen. Hvis Møllens Ejer ikke adlyder dette Paabud, skal han foruden Værdien af Skaden udrede seks Øre Penge i Bod eller fralægge sig Handlingen med sjette Mands Ed.

Tillæg til Bødeløse Sager

Alt Gods i Jorden og Sølv i Høje og Strandvrag er Kongens Ejendom. Den, der finder det og ikke siger til i Kongens Gaard, skal nægte med tre Tylvter. Bliver han fundet med det, skal han bøde 40 Mark til Kongen.

Ledingsretten

Ret Leding er ikke mere end tre Mark Penge af hver Havne, af hvilken Styrismanden skal oppebære hver femte Penning. Udgærdsleding skal efter ret dansk Lov ikke rettelig udkræves mere end hvert fjerde Aar, medmindre en fjendtlig Hær ligger for Landet. Da skal Kongens Gældker eller en anden af hans høje Ombudsmænd lade bære Skovl og Spade til Landstinget og paabyde Udgærdsleding. Efter at denne saaledes er paabudt, skal Havnemændene give Styrismanden seksten Skæpper sigtet Mel af hver Havne, som ligger i Skipen, og dertil saa megen Kost, som det Mel vejer, baade i Smør og Flæsk og Oksekød. Men da vil nogle kræve, at det skal være uden Ben. Desuden skal de give ham en Mark i Brynjepenge og en Mark i Skibsleje, en Ørtug Malt og en Ørtug Havre og af hver Havne Skjold og Spyd, og Havnemændene skal bringe Styrismanden til og fra Skibet. Og Styrismanden skal forestaa Leding i seksten Uger, og Kongen skal skaffe Skib dertil igennem sin Ombudsmand. Og af hver Havne skal en der hjemmehørende Mand drage med Styrismanden. I Tilfælde af Forfald maa han ikke i Stedet for sig sende en anden end sin egen Søn. Sender han en anden Mand, da kan Styrismanden sagesløst skære Ørerne af ham og sende ham hjem. Har Styrismanden selv et Skib, da skal han kræve Kongen(s) Skibsleje.

Ærkebisperne Jens Brostrup og Birger Gunnersens særlove for Bornholm (1490-1501)

Art. 1. Dette Ølands Almenige Skove, som storligen ere hærgede og forhugne, skulle herefter, som nu begyndt, holdes i Fred og Hegn. Hvo der findes at gjøre Uhegn og at rodhugge og gribes paa fersk Gjerning, skal have forbrudt Heste og Vogn og derhos bøde tre Mark til Slotshøvidsmanden for sit Lovbrud. Ingen, hverken Frimand eller anden, maa holde Geder, og hvor slige findes efter denne Dag, lyses de ugilde, og gives Høvidsmanden Fuldmagt til at annamme dem, ihvem de tilhøre.
Hvo som ager, rider eller ganger i nogen Mands hegnede Skov, hugger, skærer eller bryder Læs, stort eller lille, Dag eller Nat, til Skovens Skade og bliver derfor kendt strax paa fersk Gjerning, skal bøde Landsherren 40 Mark, gælde Sagsøgeren Skaden igjen og miste, hvad han fører med sig; og gjør nogen Mand eller hans Tyende sligt og Natten i Mørke og Mulm og vil ikke tilstaa, da skal han være Tyv og undgælde derfor som for anden Tyvsag.

Art. 2. Det forbydes under Straf paa Liv og Gods at holde noget Samstevne eller hemmeligt Møde i Skov eller Mark eller andre hemmelige Steder; men har nogen Mand anden Mand at skylde eller tiltale, da skal det indtales til Sognestevne eller Herredsting eller Landsting og Parterne staa hinanden til Rette der, i hvad ikke kan forliges i Mindelighed.

Art. 3. Alle indbyggerne skulle være Slotshøvidsmanden hørige og lydige og udgive deres Skatter, som de med Rette ere pligtige til, paa disse foreskrevne Aarstider: Smør inden Sankt Lavrents's Dag 10. Avg., Penge inden Maria Fødselsmesse 2. Spt., Fedekvæg, Øxen, Køer, Faar, Lam, Gæs og Høns inden Helligmesse 1. Nvb., Korn inden Sankt Anders's Dag 30. Nvb., Fedesvin eller Flæsk inden Jul. Hvo dette undlader, skal bøde tre Mark til Høvidsmanden og denne have Magt til at lægge sine Folk paa Gæsteri hos ham saa længe, til Gæsteriydelsen dækker Skattesummen. Skulde der opstaa Trætte eller Retsstrid mellem Skattefogden eller hans Tjenere og Bønderne eller deres Tyende, hvilken ikke kan bilægges mellem Parterne indbyrdes eller forliges i Mindelighed eller, om det er en større Sag, for Retten, da skulle saadanne Sager føres ind for Ærkebiskopen og Kapitelet i Lund, førend noget Kæremaal sættes ind for nogen anden Herre eller Forligsmand, og skal dem der vederfares Lov og Ret uden al yderligere Kost og Tæring. Drister sig nogen til at handle herimod, da vil Ærkebispen dømme ham som den, der sidder sin rette Herres Bud overhørig.

Art. 4. Det forbydes at øve Volds- og Hærværk, bryde Hus- og Gaardfreden, rane og øve Haandgribeligheder paa hinanden, rig eller fattig, saaledes som hidtil jevnligt er sket i Købstæderne og andensteds. Hvo sligt gjør herefter, skal dømmes efter Lovens og Haandfæstningsbrevenes Indhold.

Art. 5. Da det høres, at mange have lagt to, somme tre Skattegaarde under sig og dog kun skatte og yde for een Gaard, Slottet til stor Skade og Fordærv, saa paabydes det Høvidsmanden at efterspørge og granske Gaardgodset og sætte det til sin aldersgamle Skat. Hvo der lægger Dølgsmaal paa noget og ikke vil gjøre fuldt Rede, skal have forbrudt sligt Eje og Høvidsmanden have Fuldmagt til at indsætte i Gaardene anden Mand, som vil rede fuldt ud for dem. Det forbydes at bortsælge eller pantsætte Jordlodder fra Gaardene, hvortil de ligge, og er sligt skeet, da skulle de købes eller løses tilbage af Bønderne under Faldsmaal. Tager en Frimand sig en Bondedatter til Husfrue, da skal han derom underrette Høvidsmanden og Fogden, at denne holder Bondegodset indført i Slotsbogen, saa at det ikke falder i Frihed. Hvo heri findes overhørig, skal ikke vide sin egen Brøde.

Art. 6. Det forbydes alle Bønder og Vorneder at fatte sig med Skibsvrag Nat eller Dag, naar det kommer ind, før end vor Høvidsmand eller Foged siger dem til at skulle bjerge og redde, dog mod rimelig Bjergeløn. Findes nogen som unddrager et Vrag saa meget som en halv Mark værd uden vor Høvidsmands eller Fogeds Minde, da skal denne have Fuldmagt til at rette derover som over en Tyv, med mindre han har fuld Hjemmel af den rette Ejer.

Art. 7. Da det erfares, at Ærkebispens Vildt, som han nu har lagt Fred paa for nogen Tid her paa Landet, er nær ødelagt af uvane Hunde, skal ingen Bonde herefter have flere end to Hunde, og ere de saa store, at de kunne gjøre Ærkebispens Dyr, Hind, Raa eller Hare nogen Fortræd, da skulle de lemmes paa den ene Fod; hvor de findes ulemmede herefter, da bødes tre Mark. Hvo i Rævejagt vil fare, han udrede sig med Rævehunde og smaa Hunde, som tjene dertil.

Art. 8. Ingen Bonde skal købe eller panttage nogen Jordlod, som ligger under frie Birk eller Købstæder, og ingen Købstadsmand

eller de, som bo i frit Birk, købe eller panttage nogen Ejelod, som ligger til Bøndernes Gaarde; men hvo som vil købe, han købe hele eller halve Gaarde og tage Skøde til Tinge efter Loven og udrede derfor til Hammershus, hvad tilbørligt er. Hvor anderledes er skeet hidtil, skal den rette Ejer købe og indløse Lodderne tilbage, eller den, som har købt og panttaget, udrede fuld Afgift af dem eller miste sit Køb og Pant, ihvad det er. Ejheller skal nogen Frimand panttage eller købe nogen Ejelod, som ligger til en Bondegaard eller et frit Birk; men hvor det er skeet hidtil, og der ikke haves lovligt Skøde, da have det ingen magt.

Art. 9. Bønder og Almue skulle søge Købstæderne Rønne, Aakirkeby og Nexø paa deres rette Torvedag, som Arils Sædvane har været, og der købe og sælge aabenlyst; og ej skal nogen Købmand have Magt at gjøre Landkøb. Bliver nogen funden i sligt, skal han have forbrudt det, han har købt, og give Høvedsmanden tre Mark eller fri sig med Tolvmands Ed.
(Efter M. K. Zahrtmann 1934 s. 98-100).

Udskrift af Olsker sogns gildes bog

Gildes-skraae
for sognemændene i Olsker sogn paa Bornholm
MDCCLXXV (1775)

1

Naar de bliver tilsagt om bauner, skiøtte volde, vagt borr og veye at giøre færdige; hvem da ikke møder eller skikker fuldkommen bud af stæd, skal bøde en fierding øl.

3

Hvem som ikke giør sit udgjærde færdigt vært aar til sanct Valborrig dag, skal bøde en fierding øl.

4

Hvem som ikke holder heynet med hverandre efter at det af sandemanden er tillyst, og menige sognemænd samtykt paa kirke-stevne, den skal og bøde en fierding øl til laugshuuset.

Litteraturhenvisning

Adam af Bremen: Beskrivelse af øerne i Norden. Udgivet af A.A. Lund. 1978.
Anglert, M.: Hvem forsvarede hvad? Bornholmske Samlinger III. Rk. Bd. 3. 1989. S. 35-46.
Andersson, H. & M. Anglert (red.): By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. 1989.

Bornholms Stednavne 1.-2. bd. Danmarks Stednavne Nr.10. Stednavneudvalget.1950-51.

Christensen, C.A. (red.): Amtsudgaven af Danmarks Riges Breve - Bornholm 1250-1332. 1957.

Davidsen, Aa.I.: Lilleborg og Hammershus. Red. R. Nielsen & Th. Sørensen: Bogen om Bornholm. 1957. S. 157-172.
Danmarkshistoriens Hvornår Skete Det? Red. S.T. Achen & S.C. Bech. 1966.

Eriksson, H.S.: Skånemarkedet. 1980.
Etting, V. & P. Grau Møller (red.): Kulturhistorien i planlægningen. De kulturhistoriske interesser i landskabet. Miljø- og Energiministeriet. Skov- og Naturstyrelsen 1997.

Hansen, O.: Bornholmske Gaardnavne. Bornholmske Samlinger Bd. 40. 1966.
Hauberg, P.: Lilleborg. Bornholmske Samlinger Bd. 6. 1911. S. 133-149.
Hauberg, P.: Hammershus. Bornholmske Samlinger Bd. 7. 1912. S. 139-158.
Hinsch, C.: Fundene fra Hammershus. Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 211-230.
Holm, H.J.: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. 1878.
Hvidtfeldt, J. (red.): Håndbog for danske lokalhistorikere. Udgivet af Dansk historisk fællesforening 1952-56 (Fotografisk optryk 1965).
Hübertz, J.N.: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. 1852.
Hørby, K. & R.A. Olsen: Hammershus i middelalderen. Bornholmske Samlinger III rk. 6. bd. S. 43-55. 1992.

Jacobsen, L. & E. Moltke: Danmarks Runeindskrifter. Atlas-Text. 1941-42.
Jørgensen, F.: Præsteindberetninger til Ole Worm. II. Indberetninger fra Århus, Fyns og Lunde Stifter 1623-25. Landbohistoriske Selskab. 1974.
Jørgensen, J.A.: Lavsvæsen paa Bornholm. Bornholms Historie II. Fra 1660 til 1900. 1901. S. 338-352.

Kapel, H.: Kalk til slottets mure. Antikvariske Studier 1. Nationalmuseet 1977. S. 211-230.
Koefoed, Sv.Aa.: Bauner. En beretning om signalmidler. 1971 (upubliceret stencil).
Kofod, K.M.: Bornholms kirkehistorie. Med kulturskildring i oldtid, middelalder og reformationstid. 1920.
Kroman, E. & S. Iuul : Danmarks Gamle Love på Nutidsdansk. I bd. Skaanske Lov. Valdemars Sjællandske Lov. 1945.
Kruse, W.: Bornholm som Lybæks lensbesiddelse 1525 til 1576. Bornholmske Samlinger II. rk. Bd. 19. S.17-174.1986.
Kulturen. Kulturhistoriska Föreningen för Södra Sverige, Lund.
Kulturhistoriske interesseområder. Fredningsplanlægning. Bornholms Amtskommune, Teknisk Forvaltning. 1983.
Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder fra vikingetid til reformationstid. 22 bd. (2. udgave). Red. J. Danstrup m.fl. 1980-82.

Landinspecteur N. Lunds Beskrivelse af Mindesmærker og Oldsager 1819-1820. Stencil renskrevet af A. Lilleskov-Mortensen i 1986.
Liebgott, N.-K.: Danmarkshistorien Middelalderen 1-3. 1984.
Liebgott, N.-K.: Dansk Middelalderarkæologi. 1989.
Lind, Th.: Udgravningen Paa Vallensgaard 1937. Bornholmske Samlinger Bd. 26. 1938. S. 360-362.
Lindquist, Sv.-O.: Sockenbildningen på Gotland. Gotländskt Arkiv 1981. S. 45-64.
Ljunggren, K.G. & B. Ejder (utg.): Lunds stifts landebok (Skånsk senmedeltid och renässans.1952.2).
Løffler, J.B.: Danske Gravstene fra Middelalderen. 1889.

Magnus, Olaus: Historia om de nordiska folken 1555. Genoptrykt 1976.
Medeltidens ABC. red. N. Folin & G. Tegnér. Statens historiska museum 1985.
Moltke, E.: Runerne i Danmark og deres oprindelse. 1976.

Nielsen, F.O. & F. Hansen: Sten- og jorddiger på Bornholm - en vurdering af de kultur- og naturhistoriske bevaringsinteresser. Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning. 1992.
Nielsen, F.O. (red.): Fortidsminder på Bornholm . Bornholms Amtsråd og Skov- og Naturstyrelsen (2. udgave). 1994.
Nielsen, F.O.: Middelaldergårde på Bornholm. Hikuin Bd. 21. 1994. S. 125-138.
Nielsen, F.O.: Forhistoriske interesser. Bornholms Amt, Teknisk Forvaltning. 1996.
Nielsen, F.O.: Før Aakirkeby blev købstad. Arkæologiske efterretninger om fund fra oldtid og middelalder. Bornholmske Samlinger III rk. 10. bd. 1996. S. 197-216.
Nielsen, F.O.: Hammershus set ud fra et arkæologisk perspektiv. Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 137-148.
Nielsen, I. (red.): Bevar din arv 1937. Danmarks Fortidsminder 1987. Gad. Skov- og Naturstyrelsen 1987.

Nielsen, I.: Åkirkeby 1346. Da købstaden fik sine egne love. Bornholmske Samlinger III. rk. 10. bd. 1996. S. 159-166.
Norn, O. m.fl. (red.): Danmarks kirker. Bornholm. 1954.

Pedersen, L. & H.E. Skaarup: Bornholm i historisk tid. De samvirkende Bornholmske Turistforeninger. 1983.

Rasmussen, E.G.: Middelalderbyen. Købstadsrettigheder. Red. R. Egevang & J. Thoms: Rønne købstad i 650 år. Udgivet af Rønne Byforening 1977. S. 13-38.
Rasmussen, E.G.: Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede. En upåagtet svensk jordebog fra 1658. Bornholms landbrug gennem tiderne. Bornholmske Samlinger III. rk. 2. bd. 1988. S. 55-85.
Rasmussen, E.G.: I vor købstad Rønne. Greifswalderne på Bornholm i middelalderen. Bornholmske Samlinger III. rk. 6. bd. S. 57-80. 1992.
Rasmussen, E.G.: Under alteret. Det lübske gravmonument i Aakirkes våbenhus. Bornholmske Samlinger III. rk. 10. bd. 1996. S. 133-146.
Rasmussen, E.G.: Landet og borgen. Bornholm og Hammershus indtil 1684. Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 9-78.
Ravn, R. Pedersen: Borringholms Krønike 1671. Udgivet af Johs. Knudsen, Johs. 1926.
Resen, P. Hansen: Atlas Danicus Bornholm. I dansk oversættelse af Johs. Knudsen. 1925.
Salchow, U.: Militair-Beskrivelse over øen Bornholm. Udarbejdet i Vinteren 1813 til 1814. Redigeret af Aa. Rohmann og Th. Lind. Rønne 1954.

Saxo Grammaticus. Danmarks Krønike. Oversat af F.W. Horn. 1985.
Skougaard, P.N.: Beskrivelse over Bornholm. 1804.
Skaarup, H.E. m.fl. (red.): Bornholms Militære Domiciler. Østre Landsdelskommando. 1985.
Skaarup, H.E.: Landbruget og forsvaret på Bornholm. Bornholms landbrug gennem tiderne. Bornholmske Samlinger III. rk. 2. bd. 1988. S. 87-107.
Skaarup, H.E.: "Egele-fejden" eller "Slaget i Ugleenge" 1535. Bornholmske Samlinger III. rk. 10. bd. 1996. S. 147-158.
Skaarup, H.E.: Borgen og dens våben. Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 115-136.
Smidt, C.M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye undersøgelser. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935. S. 59-69.
Snorres kongesoger.1. Red. F. Hødnebø & H. Magerøy. 1997.

Thorsen, P.: Vor Hjemstavn. Spredte skildringer fra Bornholms Sydland. 1931.
Thurah, L.L. de: Beskrivelse over .. Bornholm og den ei langt derfra anlagde .. Fæstning Christiansøe .. 1756.

Zahrtmann, M.K.: Borringholms Historie. Første bind. 1934.

Wagnkilde, H. og T. Pind: Tæt på 1000-tallets indbyggere i Aaker sogn. Gravpladser fra tidlig kristen tid ved Ndr. Grødbygård. Bornholmske Samlinger III. rk. 10. bd. 1996. S. 167-186.
Wallin, C.: Knutsgillen och av S:T Knud påverkade sockengillen på Bornholm. Bornholmske Samlinger II. rk. Bd. 7. 1974. S. 235-286.
Wienberg, J.: På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? Fra Bornholms Museum 1983. S. 49-58.
Wienberg, J.: Bornholms kirker i den ældre middelalder. Bornholmske Samlinger III. Rk. Bd. 3. 1989. S. 9-28.
Wienberg, J.: Bornholms befæstede kirker. Bornholmske Samlinger III. Rk. Bd. 3. 1989. S. 29-33.
Wivel, M.: Bornholms runde kirker og tempelridderne. En undersøgelse af de typologiske forudsætninger for kirkerne. Bornholmske Samlinger III. Rk. Bd. 3. 1989. S. 49-63.

Vensild, H. & P.K. Madsen: Udgravningerne på Damaskegaard - et bornholmsk stuehus gennem 400 år. Nationalmuseets Arbejdsmark 1977. S. 27-41.
Vensild, H.: De middelalderlig fiskeboder ved vore kyster. Fra Bornholms Museum 1980. S. 7-8.
Vensild, H. Valsø: Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen. Bornholms landbrug gennem tiderne. Bornholmske Samlinger III. rk. 2. bd. 1988. S. 29-53.
Vensild, H. Valsø: Liv og død i Aaker sogn i 1600-tallet. Studier i Aaker kirkebog 1648-82. Bornholmske Samlinger III. rk. 10. bd. 1996. S. 97-122.
Vensild, H. Valsø: Hammershus - bornholmernes borg? Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 149-164.
Vesth, K. Borch: Hammershus - fra borg til ruin. Bornholmske Samlinger III. rk. 11. bd. 1997. S. 79-114.

hb vok

Magasin

46.4 Bornholm
Sonne Nielsen, Finn Otto
Middelalderens Bornholm

KASSERET
Odense Bibliotekerne
og Borgerservice

2 234 824 8

ODENSE CENTRALBIBLIOTEK

776729043